

Risalet Döneminde Savaşın Meşruiyetine İlişkin Bir Rivayet

CAFER ACAR*

Öz: Risalet Dönemi savaşlarının temel saikleri çok konuşulmuştur. Siyer kaynaklarımızda, savaş sebepleri ile ilgili yeteri kadar veri mevcuttur. Bu durum, siyer ve tarih ilminin önemli bir kaynağı olan hadis literatürü için de geçerlidir. Bu çerçevede makalemizde, Hz. Peygamber'e nispet edilen "İnsanlarla la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum" rivayeti incelenmiştir. Rivayet, hem Risalet dönemini hem de günümüze kadar gelen süreçte, Müslümanların savaş algısını yansıtan bir haber olarak değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda; rivayetin, savaşların sebebini değil, meşru çerçevede başlamış bir savaşın sürecini ve sınırını belirten bir rivayet olarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, rivayet, kıtal, müşrik, Ehl-i Kitap.

* Y. Doç. Dr. | Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

A Report on Legitimacy of War in the Period Prophethood

CAFER ACAR

Abstract: The fundamental incentives of the wars during the prophethood have been widely talked about. There are enough data for such wars both in our biographic sources of the Prophet and in the hadith literature which is a significant source for the disciplines of Prophetic Biography and History. Within this regard, the saying that “I have been ordered to fight the people till they say: ‘There is no God but Allah’” which has been ascribed to the Prophet is investigated in this article. This riwayat has been regarded in the sense of a report, reflecting Muslim people’s concept of war both during the prophethood and for the period since then. As a result, it has been understood that this report must be evaluated not as proposing the reasons to fight but as delineating the course and limit of a war that commences within a legitimate frame.

Keywords: Hadith, report, war, polytheist, People of the Book.

Giriş

İslam'ın yayılması ve Müslümanların kendileri dışındakilere karşı tutumlarının ilke bazındaki neliği meselesi, zaman zaman tartışılmış ve tartışılmaya devam etmektedir. Kaynaklarımızda “İnsanlarla, la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Kim, la ilahe illallah derse, meşru gerekçeler müstesna kanı ve malı haram olur. Bundan sonrası için hesabı Allah'a aittir” rivayeti, Müslümanların gayri müslim unsurlarla ilişkilerinin yorumlanmasında ve ibadetlerin dindeki önemini değerlendirilmesinde veri olarak kullanılmıştır. Tarihsel süreçte önemli bir asıl olarak nitelendirilen bu rivayetin incelenmesi, bizce önemli görülmüştür. Amacımız; bu rivayetin siyerin önemli bir kaynağı olan hadis literatüründeki yer alış şekillerini ele almak ve Hz. Peygamber'in siretindeki değerini anlamaya çalışmaktır.

Müstakil hadis incelemelerinde model bir metod olmadığından bu çalışmada, rivayetin durumuna uygun olduğunu düşündüğümüz bir yöntem takip edilmiştir. Bu çerçevede önce rivayetin kaynaklarda yer alış şekilleri tahlil edilmiş ve kaynakların rivayeti nasıl değerlendirdikleri özetlenmiştir. Sonrasında ise hadisin bugüne kadar anlaşılma şeklini tespitiye yönelik boyut aktarılmıştır. Ana kaynaklar yanında, yorumları görmek bakımından rivayete yer veren muahhar kaynakların taranmasına özen gösterilmiştir.¹

Rivayetin Tahrici ve Rivayetteki Farklılıklar

Bilindiği üzere hadis denildiği zaman iki unsur hatıra gelmektedir; isnad ve metin. Hadis tarihimizde oluşturulan isnad kültürü, bir kriter olarak haberlerin değerlendirilmesinde kullanılmıştır. Metin tahlili de bir metod olmakla birlikte genelde ikinci sırayı almıştır. Muhaddisler, bir rivayetin isnad itibarıyla sıhhatine karar verdikten sonra nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu, bazen rivayetin işaret ettiği anlamın genişlemesine yol açmıştır.

Makalemize konu olan rivayetin, sahâbî ravilerine göre tasnifini yaparak rivayet hikayesini ortaya koymak anlaşılmasını kolaylaştırma-

¹ Örneğin bu rivayet, Hatib el-Bağdadî'nin eserinde, bir şahsın hayatı anlatılırken zikredilmiş ancak konumuz açısından önemli sayılabilecek bir yoruma işaret edilmemiştir. Bkz. Hatib el-Bağdadî, *Tarib-u Bağdat*, Beyrut ty. XII, 201.

çaktır. Böylece, rivayetin uğradığı değişiklikleri görebiliriz.

Ebû Hüreyre (Abdurrahman b. Sabr ed-Devsî)

Ebû Hüreyre'den bu rivayeti, on dört talebesi aktarmıştır. Bu ravilere ait varyantlar, beş farklı içeriğe sahiptir.

a) Araştırmamızda esas aldığımız rivayetle aynı nitelikteki bu haberler, Saîd İbnü'l-Müseyyib, Ebû Salih, Cabir b. Abdillâh, A'rac, İbn Aclan, Ubeydullah b. Abdillâh, Asım b. Ziyad, Süheyl'in babası, Ebû Seleme, Hemmam b. Münebbih ve Ebû Hazim vasıtasıyla nakledilmiştir. Hemmam b. Münebbih'in Sahîfesi'nde² "emrolundum" (ümirtü) yerine; "savaşmaya devam edeceğim" (la ezalü ükatilu) ifadesi yer almıştır. Bu farklılık ayrıca Ahmed b. Hanbel'de ve İbn Mende'de görülmekte olup İbn Mende bu versiyonu naklettikten sonra³ bu rivayetin sıhhatinde icma olduğunu beyan etmiştir.

Ebû Hüreyre'den hadis rivayetinde Saîd İbnü'l-Müseyyib'in içinde bulunduğu sened, en güvenilir rivayet zinciri kabul edilmiştir.⁴ Saîd, konu edindiğimiz rivayetin tabiîn ravilerindedir. Güvenilir silsile kabul edildiği için olsa gerek, rivayetimiz en çok bu kanaldan rivayet edilmiştir. Ebû Hüreyre, Saîd İbnü'l-Müseyyib ve İbn Şihab ez-Zühri'den oluşan bu halkanın dördüncü tabakasından itibaren raviler artmaktadır. Rivayet şu şekildedir: "İnsanlarla, la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Kim, la ilahe illellah derse meşru gerekçeler müstesna, canını (nefs) ve malını benden korur. (Bundan sonrası için) hesabı Allah'a aittir."

Rivayetin isnadında farklılıklar vardır. Bu farklılıklar makalenin boyutunu aştığından işaret edilerek yetinilmiştir.⁵ Rivayetimizi, Ebû

² Hemmam b. Münebbih, *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hüreyre*, thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib, Mektebetü Hanefî, Kahire 1975, s. 175; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, II, 314.

³ İbn Mende, Muhammed b. İshak b. Yahya, *Kitabu'l-İman*, thk. Ali b. Muhammed b. Nasır, Dâru İhyai Türesi'l-Arabî, Medine 1981, I, 167, No: 27.

⁴ Kandemir, Yaşar, "Cabir b. Abdillâh", *DİA*, İstanbul 1992, s. 167.

⁵ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sabih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Cihad 102; İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Abdülvahhab Abdülatif, Beyrut 1995, No: 2798; Nesâî, Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Tahrîm 1; Cihad 1, Tahrîm 1; İbn Carûd, Hafız Ebû Abdillâh b. Carûd, (307), *el-Münteka mine's-Sünnetil-Müsnedeti an -Rasûlillâh*, thk. Abdullâh Ömer el-Barrudî, Dârü'l-Cinan, Beyrut 1988, No: 1032; İbn Hibban, Muhammed b. Ahmed Ebû Hatim el-Büstî, *el-A'yân bi Tertibi Sabih-i İbn Hibban*, (İbn Bele-

Hüreyre'den nakleden ravilerden biri de Ebû Salih'tir.⁶ Ebû Salih kanalıyla ulaşan rivayetlerde, asıl aldığımız metne göre hiç bir ziyade bulunmamaktadır.⁷

Rivayetimizi Ebû Hüreyre'den aktaran tabiîn ravilerinden biri de Ebû Seleme'dir⁸ Ondan gelen rivayetlerde herhangi bir ziyade veya farklılık söz konusu değildir.⁹ Ancak onun rivayetinde “emrolundum” ifadesi yerine “devam edeceğim” (la ezâlû) lafzı kullanılmıştır.¹⁰

Ebû Hüreyre'den hadisimizi, ziyadesiz olarak İbn Hâzîm,¹¹ İbn Aclan'ın babası,¹² Ebû Hüreyre'nin en güvenilir talebelerinden A'rac¹³ rivayet etmiştir. İbn Aclan'ın Ahmed b. Hanbel'deki versiyonunda “emrolundum” ifadesi yer almamışken, Nesaî'deki Asım b. Abdurrahman'ın rivayetinde sadece “nükatil” ibaresi vardır.¹⁴ Bu farklılıklar muhtemelen mana rivayetinden kaynaklanmıştır. İbn Mende'deki Ala b. Abdurrahman'ın babası kanalıyla gelen rivayet ise, sadece “tevhid” ibaresini içermektedir; (insanlarla la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum)¹⁵

ban tertibiyle) hzr. Kemal Yusuf el-Hun, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I, 220; İbn Hacer, *Takrib* 2798; İbn Mende, II, 359; Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame b. Abdülmelik el-Ezdî, *Şerbu Meâni'l-Âsar*, thk. Muhammed Zehra en-Neccar, Dârü Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, III, 213; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Kitabu Süneni'l-Kübrâ (ve fibi zeylihi el-Cevherü'n-Nakri li İbn et-Türkmani)*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1356, VIII, 176.

⁶ İbn Sa'd, Muhammed b. Sad b. Müni' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dârü't-Türasi'l-Arabî, Beyrut ty. VII, 301-302; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdullah, *el-Meârif*, çev. Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul ty. 321; Sakallı, Talat, “Ebû Salih”, *DİA*, İstanbul 1994; İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah İbn Muhammed, *el-Kitabu'l-Musanef fî'l-Ebâdisi ve'l-Âsar*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübî's-Sikafe, Beyrut 1989, VI, 480, Cihad 94 (33103); Sakallı, Talat, “Ebû Salih”, *DİA*, İstanbul 1994; İbn. Hanbel, II, 475; İbn Hacer, *Takrib*, 709I, 184I, 8172.

⁷ Müslim, İman 35.

⁸ Uğur, Mücteba, “Ebû Seleme”, *DİA*, İstanbul 1994.

⁹ Ali b. Hucr, *Hadisi Ali b. Hucr an İsmail b. Cafer el-Medenî*, thk. Ömer b. Refud es-Süfyani, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1988, 257, No: 174.

¹⁰ Şafî, *Sünen*, 629; *Müsned*, 208; *Ümm*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1990. IV, 94; VI,21; Ahmed b. Hanbel, II,502.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, II,527.

¹² Ahmed b. Hanbel, II,439; İbnü'l-Mukrî, Muhammed b. İbrahim b. Ali b. Asım b. Zazan el-İsbahânî, *el-Mu'cem*, thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Sa'd, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998, No: 579.

¹³ Cevherî, Ebû'l-Kasım Abdurrahman İbn Abdillâh b. Muhammed, *Müsnedü'l-Muvatta*, Dârü Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1987, No: 49.

¹⁴ Nesaî, Tahrîm 1 (3976).

¹⁵ İbn Mende, II, 358 (197).

b) Ebû Hüreyre'den gelen rivayetlerin ikinci kısmında, farklı lafızlarla olmamakla birlikte ayet ziyadeli varyantlara işaret edeceğiz. Bu ziyadeler, Saffat Suresi'nin 35. ayeti ve Fetih Suresi'nin 26. ayetidir. Ancak ziyadenin kime ait olduğu net değildir. Bu ziyade, Ebû Hüreyre'den nakille İbn Hıbban'ın *Sabîb*'inde,¹⁶ Taberânî'nin *Evsat*'ında,¹⁷ İbn Mende'nin *Kitabü'l-İman*'ında yer almıştır. İbn Mende'deki ziyadeli rivayetin tercümesi şöyle yapılabilir. “İnsanlarla, la ilahe illallah deyinmeye kadar savaşmakla emrolundum. Kim, la ilahe illallah derse, canını ve malını meşru gerekçeler müstesna benden korur. (Bundan sonrası için) hesapları Allah'a aittir. Allah, kitabında kibirlenen bir kavim zikretti ve şöyle (vahiy) indirdi: “onlara “la ilahe illallah” denince kibirlenirler.”¹⁸ Ve (Allah) şöyle dedi: “ O zaman inkar edenler kalplerine öfke ve gayreti ; o cahililiye (çağının) öfke ve gayretini koymuşlardı. Allah da elçisine ve müminlere huzur ve güvenini (sekinet) indirdi. Onları, takva kelimesine bağladı. Zaten onlar, buna layık ve ehil idiler.”¹⁹ O da “la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllahdır.” Müşrikler buna karşı, Hudeybiye Günü ve Hz. Peygamber'in onlarla yazıştığı gün, büyüklük tasladılar” İbn Mende, son cümlelerin Zührî'ye ait olduğunu söylemiştir.²⁰ Kitabın muhakkiki ise, ziyadeyi musannife atfetmiştir.²¹ İbn Kesîr de bu ziyadenin, Zührî'nin idracı olduğu kanaatinde dir.²² Ayrıca ziyade olarak yer alan ayetler, Hudeybiye Musalahası ile ilgili yorumlanmakta olup o dönemde nazil olmuştur.²³ Hudeybiye Musalahası h.6. yılda gerçekleşmiştir²⁴ Ebû Hüreyre ise h.7. yılda İslâma girmiştir. Dolayısıyla Hudeybiye Musalahası esnasında varid olduğu ima edilen bir rivayetin Ebû Hüreyre tarafından ilk ağızdan işitilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu durum, aynı zamanda bu rivayetin sahâbe tabakasında olan birçok ravî için de geçerlidir. Dola-

¹⁶ İbn Hıbban, I, 220 (218).

¹⁷ Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cem'l-Evsat*, thk. Mahmut Tahhan, Mektebü'l-Meârif, Riyad ty. II, 1294.

¹⁸ Saffat 37/35.

¹⁹ Fetih 48/26.

²⁰ İbn Mende, II, 360 (200).

²¹ İbn Mende, II, 360 (dipnot).

²² İbn Kesîr, el-Kureşî ed-Dimeşkî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Hüseyin b. İbrahim Zehran, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1992, IV, 298.

²³ İbn Kesîr, *Tefsirul Kur'anil Azîm*, IV, 299.

²⁴ Taberî, Ebû Cafer, *Taribu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1987, III, 75.

yısıyla ayetler rivayete ilerleyen zaman içinde girmiş gibidir.

c) Ebû Hüreyre'den gelen rivayetlerde, tevhid lafzından sonra; “bana ve benim getirdiklerime iman edinceye kadar” ziyadesiyle aktarılan varyant da vardır. Rivayet şöyledir: “İnsanlarla, la ilahe illallah deyip bana ve benim getirdiklerime iman edinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yaptıkları zaman, meşru gerekçeler müstesna kanlarını ve mallarını benden korurlar. (Bundan sonrası için) hesapları Allaha aittir.” Bu şekliyle rivayet, Abdurrahman b. Yakub ve oğlu Âlâ kanalıyla rivayet edilmiştir.²⁵ Rivayetteki ziyade Âlâ'dan kaynaklanabilir. Nitekim Âlâ'nın talebelerinden Abdülaziz ed-Derâverdi ve Ahmed Abde silsilesiyle gelen bir varyant, ziyadesizdir.

d) Namaz ve zekat ziyadesi ile aktarılan varyanta gelince, Ebû Hüreyre'den Yunus b. Yezid ve Saîd b. Kesîr'in babası vasıtasıyla aktarılmıştır. Diğer varyantlar kontrol edildiğinde Yunus b. Yezid'in İbn Şihab'tan bu rivayeti aldığı görülmektedir.²⁶ Bu durumda İbn Mâce'deki²⁷ Yunus'a ait rivayetin müdelles olduğu düşünülebilir. Yunus'un İbn Şihab'dan gelen rivayetleri güvenilir kabul edilmemiştir. Onun bu kanaldan gelen rivayetler konusunda sika olmadığı ifade edilmiştir.²⁸ Neticede Yunus'tan gelen bu ziyadenin asıl metne ait olmadığı kanaati uyanmaktadır. Ayrıca onun da isnadında yer aldığı birçok rivayet, ziyadesiz nakledilmiştir. İbn Mâce'de rivayetin “kim bunu yaparsa malını ve canını benden korur” kısmı eksiktir.

Bu ziyadeli rivayet, bir de Saîd b. Kesîr'in babası ve ondan da oğlu Saîd (Ebû'l-Anbes) tarafından nakledilmiştir.²⁹ Ebû Hüreyre'den gelen çok sayıdaki rivayet içinde bu nitelikteki ziyadenin teferrüdle aktarılması da düşündürücüdür. Zira O, Ebû Bekir ile Ömer arasında geçen

²⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 5247. Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılabları*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1995, s. 463; İbn Mende, II, 358; Müslim, İman 34; İbn Hıbban, I, 221 (174-220); İbn Mende, II, 508-9 (196, 198, 402-3).

²⁶ Müslim, İman 33; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, III, 213; İbn Mende, I, 162; Nesâî, *Tahrîm I*, Cihad 1.

²⁷ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, Mukaddime 9.

²⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 7919; İbn Mende, I, 162.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 345; İbn Huzeyme IV, 8 (2248); Darekutnî, *Sünen*, I, 231; Beyhakî, *Sünen*, VII, 4; İbn Hacer, *Takrîb*, 238; İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî, *Sabîh-i İbn Huzeyme*, thk. M. Mustafa el-A'zamî, Mekteb-i İslâmî, Beyrut 1996, IV, 8.

zekât vermeyenlere ilişkin diyalogta, konumuz olan rivayeti içeren varyantın tek ravîsidir. Şayet o böyle ziyadeli bir rivayeti bilseydi, el-betteki tartışmayı etkileyecek bu rivayeti, pekâlâ dile getirebilirdi. Kaynaklarda buna ilişkin bir bilgiye rastlamıyoruz. Dolayısıyla bu ziyade, kelime-i tevhidin izahı gibi görünmektedir.

e) Ebû Hüreyre rivayetlerinde, rivayetimizin tarihsel bağlantısına işaret eden varyant, Hayber Gazvesi'ne atıfta bulunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber bu gazvede komutan olarak Ali b. Ebî Talib'i tayin etmiş ve sancağı ona vermiştir. Ali b. Ebî Talib, Hz. Peygamber'e, bu savaşın hangi aşamaya kadar devam edeceğini sormuş, O da "onlar, la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllah diye şahadet edinceye kadar" cevabını vermiştir. Bu rivayette "emrolundum" ifadesi yer almamaktadır. Rivayeti, Süheyl'in babası, ondan da Süheyl nakletmiştir.³⁰ Ancak kaynaklarda, konu edindiğimiz rivayetin yer almadığı, sadece Ali b. Ebî Talib'in Hayber'de görevlendirildiğine ilişkin olayın anlatıldığı rivayetler de mevcuttur.³¹ Bu varyant karşılaştırmalı bir şekilde ilgili başlık altında incelenecektir. Ebû Hüreyre'den gelen ziyadeli rivayetler, üç çeşit olup hepsi birbirinden farklıdır. Bunun yanı sıra, her bir farklılığın teferrüdle rivayet edilmiş olması ve diğer varyantlarda bunun görülmemesi bu ziyadelerin ravîlerin yorumuyla oluştuğu fikrini uyandırmaktadır.

2- Cabir b. Abdillâh

Savaşın konu edildiği bir rivayetin Cabir gibi biri tarafından işitilmesi mümkündür.³² Ancak onun bu hadisi, Ebû Hüreyre'den ve Ebû Salih'ten aldığını gösteren rivayetlerin varlığı, bu rivayetin Cabir b. Abdillâh'ın mürseli olduğunu düşündürmektedir. Cabir b. Abdillâh kanalıyla gelen rivayetler, ayet ziyadeli ve ziyadesiz olmak üzere iki kısımda mütala edilebilir:

³⁰ Tayalisi, Süleyman b. Davud b. el-Carud el-Farisi, *Müsnedi Ebî Davud et-Tayalisi*, Haydarabad 1321, 2441; Ahmed b. Hanbel, II, 384; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe 33.

³¹ Buhârî, Cihad 121, 102, 143, Ashabü'n-Nebî, 9; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe 35; Tirmizî, Menakıb 20; İbn Mâce, Mukaddime 11; Ahmed b. Hanbel, I, 99, 155; II, 26; IV, 52; VI, 355; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe 34; Ahmed b. Hanbel, V, 333.

³² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Kandemir, "Cabir b. Abdillâh", *DİA*; Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, DİB. Yayınları, Ankara 1991, s. 38; bkz. Zehebî, Muhammed b. Osman, Tecridü *Esmâ's-Sahâbe*, Beyrut ty. I, 73.

a) Rasülüllah şöyle buyurdu: “İnsanlarla, la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu dedikleri zaman, meşru gerekçeler müstesna kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. (Bundan sonrası için) hesapları Allah'a aittir. Sonra şunu okudu: Sen onlar üzerinde bir zorlayıcı değilsin. Ancak kim yüz çevirir ve inanmazsa, Allah ona en büyük azabı eder.”(Ğaşıye 88/22-24)³³ Rivayeti bu ziyadesiyle kitabına alan beş eser sahibinden vefat tarihi en geç olan Hakim en-Neysaburî dışında kimse, bu ziyadeli kısmın kim tarafından söylendiğini tasrih etmemiş "sonra okudu" lafzıyla ayeti zikretmişlerdir. Hakim, "Sonra Rasülüllah okudu " ibaresiyle vermiştir. Ayrıca İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Müslim, ve Tirmizî'de, Ğaşıye Suresi'nin 21-22. ayeti ziyade olarak yer alırken, İbn Mende, 22-23. ayetleri ziyade olarak vermiş, Hâkim ise, 22-23-24. ayetleri ziyade olarak kitabına almıştır. Tüm bunlar dikkate alındığında ziyadeli rivayetlerin kaynağında, Süfyan es-Sevrî'nin olduğunu göstermektedir. Sika bir ravî olan Süfyan'ın, tedlis yapan biri olduğu da kaynaklarda yer almaktadır.³⁴ Onun, aynı zamanda fakih kimliğini göz önünde bulundurursak,³⁵ Süfyan'ın muhtemelen rivayetin tefsiri sadedinde "Onların hesabı Allaha aittir" ifadesinden sonra " Sen öğüt ver; çünkü ancak sen öğüt verensin. Onlar üzerinde zorlayıcı değilsin " ayetini okuması, daha sonra hadisin aslından mütala edilmiştir. Cabir kanalıyla gelen rivayetlerde onun talebelerinden sadece birinde, onun da üçüncü tabakasındaki ravîlerin farklılaşmasından sonra bu ziyadenin tespit edilmesi, mezkûr kısmın Hz. Peygamber'e nispetini ihtiyatla karşılamayı gerektirmektedir. Süfyan gibi hadisi Ebu'z-Zübeyr'den alan İbn Cüreyc ve Ebû Hanife'nin ziyadesiz rivayeti, bizi bu kanaate götürmektedir.

b) Cabir'den bize ulaşan diğer varyantlar ise, esas aldığımız metne

³³ Aliyyü'l-Kârî, Nurettin Ali b. Sultan b. Muhammed el-Herevî, *Şerhu Müsned i Ebî Hanife*, thk. Halil Muhiddin, Dârü Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 165; İbn Ebî Şeybe, VI, 480 (Cihad 94); Ahmed b. Hanbel, III, 350; Müslim, İman 35; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 88; İbn Mende, I, 169 (30); Hâkim, Ebû Abdillah en-Neysaburî, *Müstedrek ale's-Sahîbayn*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ty. III, 522. Ayrıca bkz. Taberî, İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyan an Te'vîli'l-Kur'an*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995, XV, 208; İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 796.

³⁴ İbn Hacer, *Takrib*, 2445.

³⁵ İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebna'iz-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty. II, 386.

göre herhangi bir ziyade içermemektedir.³⁶ Bu şıktaki rivayetlerde, küçük lafız farklılıkları dışında anlama yeni yüklemeler yapacak değişiklikler söz konusu değildir.

3- Enes b. Malik

Enes'in İslâm'ın ilk dönemlerinde yaşça küçük olması ve üç büyük savaşta bulunmaması; bu rivayeti bi'setin son dönemlerinde işitmiş olduğunu gösterir. Ebû Hüreyre ve Cabir'de de benzer özelliklerin olması rivayetin vürud dönemiyle ilgili fikir verebilir.³⁷ Enes'in ravilerinden Ma'mer dışında bütün ravilerin rivayetleri, ziyadeli olarak aktarılmıştır. Ma'mer'in rivayetinde³⁸ ise esas aldığımız rivayete göre eksiklikler mevcuttur. Bu varyanta göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "İnsanlarla la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum." Ma'mer'in daha önceki bölümlerde zikrettiğimiz diğer sahâbe ve tabiîn ravilerinden rivayetleri de göz önüne alındığında; bu varyantın eksik bir rivayet olduğu söylenebilir. Ancak burada dikkat çekici olan, Abdullah İbn Mübarek'ten gelen ziyadeli rivayetlere muhalefet etmesidir. Zikrettiğimiz istisna dışında İbn Mübarek'in öğrencilerinin rivayetleri, anlamın genel bütünlüğü ile mütanasiptir. Bu rivayetler, konumuz olan rivayetin daha sonraki dönemlerde bağlamından kopartılarak farklı görüşlerin istidlalinde kullanılması bakımından önemli ziyadeleri barındırmaktadır. Rivayet şöyledir: "İnsanlarla, la ilahe illallah Muhammedün Rasülüllah diye şehadet edinceye kadar savaşmakla emrolundum. La ilahe illallah Muhammedün Rasülüllah diye şehadet ederek kıblemize dönüp, bizim kestiklerimizi yeyip, namazımızı kıldıkları zaman, onların kanları ve malları meşru gerekçeler müstesna haram olur. Müslümanların lehine olanlar onların da lehine, aleyhine olanlar onların da aleyhinedir."

Buhârî'de³⁹ kelime-i şehadetin risalet kısmı yer almazken, diğer

³⁶ Ahmed b. Hanbel, III, 332, 339, 394. Ebû Saïd Ziyad A'rabî, Ahmed b. Muhammed b. Ziyad b. el-Arabî, *Kitabü'l-Mu'cem*, thk. Ahmed b. Meyrin, Mektebül-Kevser, Riyad 1992, s. 709; İbn Mâce, Fiten 1; Ebû Ya'la, IV, 189; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, II, 1746.

³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 11; Canan, İbrahim, "Enes", *DİA*, İstanbul 1995; İbn Hacer *Takrib* 1544; Toksarı, Ali, "Humejd", *DİA*, İstanbul 1996.

³⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 482 (3311).

³⁹ Buhârî, Salat 28.

ziyadeler aynen mevcuttur. Tirmizi⁴⁰ ve İbn Mende'de⁴¹ “kıbleye dönme, kesilenin yenilmesi ve namazın kılınması” ziyadeleri, rivayetin birinci bölümünde zikredilmiştir. Anlamda önemli bir değişiklik olmamakla birlikte takdim-tehirden bahsedebiliriz. Bu iki husus dışında İbn Mübarek'in talebelerinden gelen rivayetler, Ahmed b. Hanbel'de,⁴² Ebû Davud'ta,⁴³ Nesai'de⁴⁴ ve İbn Hıbban'da⁴⁵ sunduğumuz şekilde yer almıştır. Humeyd et-Tavil'den rivayet edenlerden birinin de Süleyman b. Hıbban olduğunu belirtmiştik. Süleyman tarikiyle gelen bu varyant, sadece Taberânî'nin *Mu'cemül-Evsat*'ında⁴⁶ yer almaktadır. Bu varyantta yukarıda işaret edilen ziyadelerin hiç biri yer almamakta ve bizim esas aldığımız metinle tam bir uyum göze çarpmaktadır. Yalnızca son kısımda bir ilaveden (idrac) bahsedebiliriz. Zira hadisin sonunda “denildi ki” (kıyle) lafzıyla başlanarak yer alan bir metin vardır. Burada canı, malı mübah kılan ve rivayette istisna edilen meşru gerekçelerin neler olduğu sorulmakta ve kime ait olduğu belli olmayan meçhul siga ile (kıyle) cevaplar sıralanmaktadır. Bu bölümlerin, rivayete ilişkin yorumlar olduğu aşikardır. Zira zikri geçen bölüm, Nesai'de⁴⁷ ve İbn Mende'de,⁴⁸ Enes b. Malik'in kendi sözü olarak aktarılırken Darekutni'de;⁴⁹ Enes, Ebû Bekir'den o da Hz. Peygamber'den merfu olarak nakledilmektedir. Yine burada namaz ve zekat ziyadesi vardır. Ne var ki bu varyantın isnadında bulunan İmran el-Kattan'ın zayıf olması nedeniyle bu rivayetin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.⁵⁰ Bu şekliyle rivayet, Buhârî⁵¹ ve Beyhakî'de⁵² merfu olarak aktarılmıştır. Bu durumda ortaya iki ihtimal çıkmaktadır. Ya bu ziyadeli rivayetler Enes b. Malik'in metne yaptığı yorumlardır. Yahut Enes iki farklı rivayeti birleştirmiştir (telifik). Her ikisini de düşünmemize

⁴⁰ Tirmizi, İman 2.

⁴¹ İbn Mende, I, 355 (192), I, 172 (31).

⁴² Ahmed b. Hanbel, I, 199, 224.

⁴³ Ebû Davud, *es-Sünen*, Cihad 95.

⁴⁴ Nesai, Tahrîm 1 (3964), İman 15 (5000).

⁴⁵ İbn Hıbban, VII, 557 (5865).

⁴⁶ Taberânî, *Mu'cemül-Evsat*, IV, 3245.

⁴⁷ Nesai, Tahrîm 1 (3966).

⁴⁸ İbn Mende, II, 350.

⁴⁹ Darekutni, *Sünen*, II, 89.

⁵⁰ Darekutni, *İlel*, I, 162.

⁵¹ Buhârî, Salat 28.

⁵² Beyhakî, *Sünen* II, 3.

imkân tanıyacak rivayetler mevcuttur.

4-Abdullah İbn Ömer

İbn Ömer'den gelen bu varyant, yalnızca Muhammed b. Ziyad b. Abdullah b. Ömer ve onun oğlu Vakid b. Muhammed vasıtasıyla gelmiştir. İbn Ömer rivayetinin tercümesi şöyle yapılabilir: "İnsanlarla, la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllah diye şahadet ederek namazı kılıp zekatı verinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yaparlarsa meşru gerekçeler müstesna, kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. (Bundan sonrası için) hesapları Allah'a aittir."⁵³ Şeyhain'in rivayeti kitaplarına almış olması, sonraki dönemlerde rivayetin sıhhati açısından hüccet kabul edilmiş olsa da rivayet gerek senet açısından gerekse de tarihsel ilişkisi itibariyle tartışılmıştır. Senet tartışmalarını⁵⁴ bir yana bırakırsak metin yönünden söylenecekler vardır. Metindeki ziyadelerin erken dönem kaynaklarda yer almaması, yorum oldukları izlenimini vermektedir.

İbn Ömer'den gelen varyantlara en önemli itiraz; onun zekât vermeyenlerle savaş kararı alınmasında niçin bu rivayetin ziyadeli kısımlarını zikretmediği noktasına odaklanmaktadır. Bilindiği üzere Ebû Bekir, halife olduğunda, zekât vermeyenlerle savaş kararı almıştı. Onun bu kararına Ömer'in, konu edindiğimiz ziyadesiz rivayeti kullanarak itiraz ettiğini öğreniyoruz. İşte bu noktada söylenen şudur; şayet İbn Ömer böyle bir rivayeti ziyadeli şekliyle bilseydi mutlaka müdahil olurdu. Dolayısıyla bu şekliyle rivayetin İbn Ömer tarafından bilinmediği sonucuna ulaşılmaktadır. Gerçekten de İslâm Tarihinde bu kadar önemli bir vakanın, sahâbe tarafından hele de tartışmanın tarafı olan Ömer'in oğlu İbn Ömer'ce bilinmemesi mümkün değildir.

İbn Hacer, bu itiraza ve şüpheyeye cevap olarak; İbn Ömer'in bu tartışmaya şahit olmamış olabileceğini öne sürmektedir.⁵⁵ Fakat kana-timizce bu yeterli bir izah değildir. Çünkü böyle bir bilgi daha sonra

⁵³ Buhârî, İman 17; Müslim, İman 36; İbn Hibban, I, 221 (219); Darekutnî, I, 232; İbn Mende, I, 165.

⁵⁴ İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî bi Şerhi Sabîbi'l-Bubârî*, Dârü'l-Marife, Beyrut ty. I, 77; Aynî, Bedruddin, Ebû Muhammed b. Ahmed b. Musa, *Umdetü'l-Kârî Şerbu Sabîbi'l-Bubârî*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty. I, 179.

⁵⁵ İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî*, I, 75-6.

Ömer'e ulaşabilirdi. Onun ikna oluşunun böyle bir rivayete binaen olduğunu bilmiyoruz. Ama Ömer'in, Ebû Bekir'in bu görüşünü, devlet başkanının aldığı karara saygı gereği, siyaseten onayladığına dair verilere kaynaklarımızda rastlayabiliyoruz. Ömer, hilafet makamına geldiğinde Ebû Bekir döneminde zekât vermediği için mallarına el konuların mallarını geri vermiş ve esir muamelesi görenlerin itibarını iade etmiştir. Ayrıca onun, zekât vermeyenlerin durumunu Hz. Peygamber'e sormayı ne kadar çok istediğine dair rivayetler, kaynaklarda yer almıştır.⁵⁶

İbn Ömer'den gelen bu rivayet hakkındaki şüpheleri izale sadesinde dile getirilen bir husus da, bu rivayetin "garib" olmadığı bilakis Ebû Hüreyre'den gelen ziyadeli rivayetin "mütabii" olarak değerlendirilmesi gerektiği iddiasıdır. Halbuki Ebû Hüreyre'nin mezkur ziyadeli rivayetine itiraz, daha yerinde olacaktır. Çünkü tesbit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Hüreyre, Ömer'le Ebû Bekir arasındaki tartışmaya şahit olan ve bu olayı aktaran en önemli ravî konumundadır. Onun bir müdahale ve itirazının olmaması, Ebû Hüreyre'den gelen bu ziyadeli rivayetin öncelikle ihtiyatla karşılanmasını gerektirir.

5- Muaz b. Cebel

Rivayetinde Namaz ve zekât ziyadesinin yer aldığı ravilerden biri de Muaz b. Cebel'dir. Ensarın ileri gelenlerinden olan Muaz, on sekiz yaşında Müslüman olmuş ve Bedir'den sonra tüm savaşlara katılmıştır. H.9. yılda ise Yemen'e gönderilmiş ve bu aşamadan sonra bir daha Hz. Peygamber'le görüşme imkanı olmamıştır. Muaz b. Cebel'e nisbetle gelen bu rivayet⁵⁷ şöyledir: "İnsanlarla la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllah diye şahadet ederek, namazı kılıp zekatı verinceye kadar savaşmakla emrolundum"

Taberânî'de⁵⁸ yer alan diğer bir rivayet, Muaz'dan gelen varyantları değerlendirmemize yardımcı olabilir. Fakat bu rivayette, üçüncü

⁵⁶ İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, *et-Tembîd li ma fî'l-Muvatta-i mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, thk. Muhammed Taib, Mektebü's-Sevadî, Cidde 1974, IV, 232-3.

⁵⁷ İbn Mâce, *Mukaddime*, 9; Darekutnî, *Sünen*, I, 232-3.

⁵⁸ Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, by. ty. XX, 115.

tabakadaki Şehr b. Havşeb hakkında “kesîru’l-evham” denilmiştir.⁵⁹ Rivayet şöyledir: Muaz b. Cebel’den: “Rasülüllah, Tebuk Gazvesi’nde insanları gecedan yola çıkardı (edlece bi). Sabah olunca insanlara sabah namazını kıldırıldı. Dedim ki : Ey Allah’ın Rasülü! Bana öyle bir amel söyle ki, onunla cennete gireyim ve sana başka bir şey sormayayım. Dedi ki: Ne hoş (bah bah)! Büyük (bir soru) sordun. Allah’ın kendisine hayır murad ettiği kimse için bu (çok) kolaydır. Sonra şöyle dedi: Allah’a ve ahiret gününe iman edersin. Namazı kılar ve ölünceye kadar tek ve ortağı olmayan Allah’a, bu hal üzere kulluk edersin (ta’büdü). Sonra Allah Rasülü şöyle dedi: Ey Muaz! dilersen sana bu işin başını, önderini (kıvamühü), mızrağın ucunu (zirvte’s-senami) söyleyeyim: Allah yolunda cihad, Zira ben İnsanlarla la ilahe illallahü vahdehu la şerikelehu ve enne Muhammede’r-Rasülüllah diye şehadet ederek namazı kılıp zekatı verinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yaptıkları zaman, mallarını ve canlarını meşru gerekçeler müstesna korurlar. (Bundan sonrası için), hesapları Allah’a aittir. Sonra Allah’ın Rasülü şöyle dedi: Namazdan sonra, Allah yolunda cihadda olduğu gibi cennet derecelerinin arzulandığı hiç bir ibadette yüzler ağarmaz ve ayaklar tozlanmaz.”

Rivayetin birinci bölümünde cihad, Hz. Peygamber’in tavsiyelerinde zirve olarak takdim edilirken son bölümde, derece bakımından namazdan sonraya bırakılmıştır. Metin, birkaç rivayetin bir araya getirilmesinden oluşan bir diyalog görünümündedir. Nitekim Taberânî’de⁶⁰ yer alan ve Muaz ile Hz. Peygamber arasında geçen bu diyalogun anlatıldığı varyantta, konumuz olan rivayet yer almamıştır. Ahmed b. Hanbel’de⁶¹ ise, konumuz olan rivayet, Taberânî’deki versiyona yakın bir metinle rivayetin sonunda yer almıştır. Rivayetlerin birleştirilmesi (telfik) kanaatine bizi götüren göstergelerden biri de, ara bölümlerde konuşmayı sürdüren Rasülüllah olmasına rağmen yeniden “Allah Rasülü dedi ki” şeklinde başlanması, önceki bölümün başka biri tarafından söylendiği imajını uyandırmaktadır. Dolayısıyla farklı rivayetler bir araya getirilerek metnin içeriği genişletilmiş olabilir. Bu

⁵⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 2841; bkz. Taberânî, *Mu’cemü’l-Evsat*, XX,142.

⁶⁰ Taberânî, *Mu’cemü’l-Kebîr*, XX, 145.

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 245-6.

karmaşık rivayetlerde muhtemelen Şehr b. Havşeb'in payı vardır. Ayrıca namaz ve zekât ziyadeli bir rivayetin, sonraki dönem şarihlerince İbn Ömer rivayetinin şahidi olarak zikredilmeyip yalnızca Ebû Hüreye'nin rivayetiyle yetinilmesi önemlidir.

Konuyla ilgili zikre değer bir husus da rivayette Tebuk Seferi'ne işaret edilmesidir. Bilindiği üzere bu sefer, Bizans'a yönelik olarak düzenlenmiştir. Düşmanla karşılaşılması üzerine, herhangi bir savaş vukua gelmemiştir. Bununla birlikte Cerba, Eyle, Ezruh, Makna, gibi yerleşim yerlerinde, ehl-i kitaptan bazı kabilelerle anlaşmalar yapılmış ve onlara cizye sorumluluğu getirilmiştir.⁶² Yani onlarla, "la ilahe illallah deyinceye kadar savaş" yapılmamıştır.

6- Evs b. Ebî Evs ve Numan b. Beşîr

Konu edindiğimiz rivayetin, sahâbe tabakasındaki ravîlerinden biri de, Evs b. Ebî Evs es-Sakafî'dir. Hakkında, sahâbî olması dışında fazla bir bilgi olmayan⁶³ Evs'den, oğlu Amr b. Evs, ondan da Numan b. Salim aktarmıştır. Bu kanaldan gelen rivayetin niteliği, diğerlerinden farklıdır. Münafıklarla ilgili bir bağlamda nakledilmiştir. Rivayete göre; Evs şöyle demiştir: "Biz, nebinin yanında oturuyorduk. O, bize nasihatte bulunuyor ve anlatıyordu. O sırada bir adam geldi ve onun kulağına bir şeyler söyledi. Bunun üzerine Rasüllullah şöyle dedi: Onu götürün ve öldürün! Adam tam dönüp giderken, Rasulullah çağırdı ve şöyle dedi: "la ilahe illallah diye şehadet ediyor mu?" Adam dedi ki: evet. Rasulullah: gidin ve onu serbest bırakın zira ben; insanlarla la ilahe illallah diye şehadet edinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yaptıkları zaman, onların kanları ve malları bana haram olur."⁶⁴

Çalışmamızın ilk safhalarında bu rivayetin sahâbî ravîlerinden biri olarak düşündüğümüz Numan b. Beşîr, rivayeti yalnızca Nesaî'de⁶⁵ Hz.

⁶² Vakidî, Muhammed b. Ömer, *Kitabül-Meğâzî*, thk. M. Jones, Beyrut 1966; İbn Hişam, *Siretü'n-Nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebî, Dârü'l-Hayr, Dimeşk 1992.

⁶³ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman, *Kitabül-Cerba ve'l-Tâ'dil*, Dârü Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty. II, 303.

⁶⁴ İbn Ebî Şeybe, VI, 480 (Cihad 94); Ahmed b. Hanbel, IV, 8-9; Nesaî, Tahrîm 1 (3981); Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, I, 595; Ahmed b. Hanbel, IV,8; Nesaî, Tahrîm 1(3979-80); Darimî, Ebû Muhammed b. Abdilllah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Siyer 10; Nesaî, Tahrîm 1 (3978).

⁶⁵ Nesaî, Tahrîm 1 (3977).

Peygamber'den merfu olarak aktarmaktadır. Bu rivayetin senedi dikkate alındığında dördüncü tabakada bulunan Simak b. Harb'in, sahâbi olan Numan b. Beşîr'le mülaki olması mümkün değildir. Simak b. Harb'in yer aldığı diğer varyantlar,⁶⁶ dikkatle gözden geçirildiğinde, aslında Numan b. Beşîr diye bilinen sahâbinin, bu rivayetin ravileri arasında olmadığı, bu kişinin Simak'ın hocası Numan b. Salim olduğu anlaşılmaktadır. Zira Numan b. Beşîr'in zikredildiği sened, aynı unsurlarla sadece Numan b. Beşîr yerine Numan b. Salim'in yer almış olduğu şekliyle kaynaklarımızda görülmektedir. Dolayısıyla bu metinle gelen rivayetlerin, yalnızca Evs b. Ebî Evs vasıtasıyla geldiği ve "garîb" olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷ Yine Nesaî'de yer alan⁶⁸ ve Evs b. Ebî Evs'ten gelen bir rivayette "emrolundum" yerine "bana vahyolundu" ifadesi kullanılmıştır. Bu kalıp Taberânî'de de⁶⁹ mevcuttur. Olayın anlatımı çok farklıdır. Kimi varyantlarda Peygamberimiz uyurken bir adam gelmiştir.⁷⁰ Bazı varyantlarda ise Hz. Peygamber nasihat ederken bir adam gelmiş ve mezkur vaka olmuştur.⁷¹ Bazılarında ise "tevhid" ifadesinden sonra, risaletin de zikredilip zikredilmediği tartışılmıştır. Bu tartışmayı yapan Muhammed b. Cafer ve Şu'be, Nesaî'nin⁷² ve Darimî'nin⁷³ eserlerinde, risalet ibaresini zikretmezken, Taberânî'nin, *Mu'cemül-Kebîr*'inde,⁷⁴ zikretmiştir. Bu durum bize, hadislerin zamanla uğradığı değişikliklerle ilgili fikir vermekte olup, herhangi bir hadisin değerlendirilmesinde, tek bir kaynağa bağlı kalmanın risklerine işaret etmektedir.

İbn Abdî'l-Berr, bu rivayette Hz. Peygamber'in kulağına fısılda-yan kişinin Utban b. Malik, nifakla itham edilenin ise Malik b. Dihsem olduğunu söylemiştir.⁷⁵ Rivayetin Abdullah b. Adiy mürseliyle gelen varyantında olay, bir münafığın öldürülmesi hakkındaki hüküm

⁶⁶ Nesaî, Tahrîm 1 (3979).

⁶⁷ Nesaî, Tahrîm 1 (3981).

⁶⁸ Nesaî, Tahrîm 1 (3978).

⁶⁹ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, I, 594.

⁷⁰ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, I, 594.

⁷¹ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, I, 592.

⁷² İbn Mâce, Fiten 1; Humeydî, Ebû Bekir Abdillâh b. ez-Zübeyr, *el-Müsned*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Haydarabad 1963, 490; Tahâvî, *Serbu Meâni'l-Asâr*, III, 213; Ahmed b. Hanbel, IV, 8-9; Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, I, 595.

⁷³ Darimî, Siyer 10.

⁷⁴ Nesaî Tahrîm 1 (3980).

⁷⁵ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, I, 592.

bağlamında anlatılmış ve bizim araştırma konumuz olan metin yer almamıştır.⁷⁶ Yine İbn-i Abdilber'de⁷⁷ ve birçok kaynakta⁷⁸ yer alan varyantlarda aynı durum sözkonusudur.

Benzer bir vaka, Ömer'le Hz. Peygamber arasında Uhud savaşı sonrasında ilgili olarak aktarılmaktadır.⁷⁹ Münafıkların savaşta şehid olan Müslümanlarla ilgili "bizimle kalsalardı öldürülmezlerdi" kabilinden sözleri üzerine, onları öldürmek için izin isteyen Ömer'e Hz. Peygamber: "la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllah demiyorlar mı?" diye sormuş Ömer'in olumlu cevabı üzerine de "la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllah" diyen birini öldürmekten nehyedildim, buyurmuşlardır. Bu rivayet de dikkate alındığında konu edindiğimiz rivayetin farklı olayların izahında gündeme geldiği düşünülebilir. Bu yönüyle rivayet kimlerle savaşılmayacağını ifade etmektedir.

7- Abdullah İbn Abbas ve Ata b. Ebî Rabah

Abdullah İbn Abbas, Hz. Peygamber'in vefatında on üç yaşındadır. Ravîleri arasında Abdullah İbn Abbas'ın da olduğu rivayetimizin, onun tarafından son iki yılda işitildiğini, bu hayat hikâyesine itibarla düşünebiliriz. Zira o döneme kadar Abdullah İbn Abbas Medine'de bulunmamıştır.⁸⁰ Hz. Peygamber'in yanına geldiğinde yaşının çok genç olması (11-13) bu muhtevada bir rivayeti işitmiş olma ihtimali noktasında tereddütlerin oluşmasına neden olabilir. Dolayısıyla bu rivayeti Abdullah İbn Abbas sahâbeden de işitmiş olabilir. Belki bu nedenle Kütüb-i Tis'a dediğimiz dokuz hadis kitabında Abdullah İbn Abbas'dan gelen bu rivayete yer verilmemiştir. İbn Abbas'ın bu rivayeti, konumuz olan asıl metinle tam bir uyum içindedir. Rabi' b. Habib⁸¹

⁷⁶ İbn Abdî'l-Berr, *Tembid*, VI, 229; X, 157. Krş. Mağravî, Muhammed Abdurrahman, *Fetbu'l-Berr fi Tertibi'l-Fıkbi li Tembidi İbn Abdî'l-Berr*, Riyad 1996, I, 246.

⁷⁷ İbn Abdî'l-Berr, *Tembid*, X, 151.

⁷⁸ Malik, *Muvatta*, 474. (Yahya nüshası); Şafî, *Sünen*, thk. Halil İbrahim Molla Hatır, Beyrut 1989, I, 251 (628); Ahmed b. Hanbel, V, 433; Beyhakî, *Sünen*, VIII, 196; Heysemî, Nurettin Ali b. Ebû Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Müessesetül-Meârif, Beyrut 1986, I, 25, 26, 29.

⁷⁹ Vakidî, *Meğâzi*, I, 318. Bkz. Demircan, Adnan, *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, Esra Yayınları, İstanbul 1996, s. 121.

⁸⁰ Çakan, İ. Lütfî, "Abdullah İbn Abbas", *DİA*, İstanbul 1988.

⁸¹ Rabi' b. Habib, b. Amr el-Ezdî, *el-Câmiu's-Sabih Müsnedü'r-Rabi' b. Habib*, thk. Muhammed İdris ve Asur b. Yusuf, Dârü'l-Hikme, Beyrut 1995, s. 424.

ve Taberânî'nin⁸² kitabına aldığı Abdullah İbn Abbas rivayetinin tabiîn tabakasında, Ata b. Rabah bulunmaktadır. Ata'nın mürsel olarak rivayet ettiğine dair Abdürrezzak'ın Musannef'inde⁸³ yer alan varyant göz önüne alındığında, bu rivayette hadisin senedinden düşen ravînin Abdullah İbn Abbas olduğu anlaşılmaktadır. Ata'dan hadisi aktaran İbn Cüreyc'in, rivayetler konusunda fazlaca titiz olmadığı düşünülürse⁸⁴ bu eksikliğin kaynağında İbn Cüreyc'in olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bununla birlikte metin yönünden herhangi bir farklılık söz konusu değildir.

8-Tarık b. el-Eşyem

Bu rivayette “Allah'tan başka taptıklarını terk edinceye kadar” ziyadesi bulunmaktadır.⁸⁵ “İnsanlarla la ilahe illallah deyip Allah'tan başka taptıklarını terk edinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yaptıkları zaman onların kanları ve malları bana haram olur.” Tarık b. el-Eşyem'den gelen bir başka rivayet, konumuz olan varyantın geçirdiği aşamalara ilişkin fikir verebilir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kim Allah'ı birler (vahhedellahe) ve O'nun dışında kulluk edilen şeyleri reddederse (kefera) kanı ve malı haram olur.”⁸⁶ Öyle görünmektedir ki ziyadeli rivayet, diğer varyantlarda olduğu gibi kelime-i tevhidin bir yorumu olarak bir başka rivayetle birleştirilmiştir. Ziyadeli rivayetlerdeki ziyadelerin herbiri, bir diğerinden tamamen farklı mahiyet taşımaktadır. Bu da rivayetlerin mana olarak rivayet edildiğini düşündürmektedir.

9-Cerîr b. Abdillâh

Hz. Peygamber'e, son bir yılından az bir zamanda mülâki olmuştur. Bu da konumuz olan rivayetin vürûd dönemi açısından bir başka işaret olabilir.⁸⁷ Cerîr b. Abdillâh'tan gelen bu varyant, sadece Ta-

⁸² Taberânî, *Mu'cemül-Evsat*, VII, 6919.

⁸³ Abdürrezzak, VI, 67, 324.

⁸⁴ Çakan, “Abdullah İbn Abbas”, s. 78; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, s. 71.

⁸⁵ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, III, 216; İbn Hacer, *Takrîb*, 2996; İbn Ebî Hatim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 484.

⁸⁶ Müslim, İman, 39, 40. Bkz. Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvutî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1982, XIII, 333.

⁸⁷ Fayda, Mustafa, “Cerîr b. Abdillâh”, *DİA*, İstanbul 1993; İbn Hişâm, *Siyretü'n-*

berânî'nin *Mu'cemül-Kebîr*'inde⁸⁸ yer almıştır. Metin itibarıyla konumuz olan rivayetle uyum halindedir. Cerîr b. Abdillâh, Ali b. Ebî Talib tarafından Cemel vakası sonrası Muaviye ile aralarında arabuluculuk yapmak üzere görevlendirilmiştir. Ancak o, Muaviye ve Amr b. el-Âs ile görüştüğünden sonra, Ali b. Ebî Talib'e dönmüş ve savaş kararı alan halifeye; "ben la ilahe illallah diyenlerle savaşmam" diyerek Karkisiyye'de uzlete çekilmiştir.⁸⁹ Bununla birlikte zekât vermeyenlerle (mürted!) mücadele konusunda herhangi bir itirazının bilinmemesi, onun bu rivayeti, Ali-Muaviye mücadelesinin yoğunlaştığı dönemde işittiğini düşündürülebilir. Ali b. Ebî Talib, Karkisiyya'da iken ona, İbn Abbas ve Eş'as b. Kays'ı göndermiş ve onun ikna edilmesi yönünde çaba sarfetmiştir.

İbn Abbas ile Cerîr b. Abdillâh arasındaki diyalogda, bizim için önemli ipuçları vardır. Bu diyalogda konumuz olan rivayet, Cerîr'in Karkisiyya'da bulunuşunu izah eden "mevkuf" bir haber durumundadır. Zehebî⁹⁰ ve Taberânî⁹¹ Cerîr'in oğlu İbrahim'den nakil ile kitaplarına almışlardır. "Ben Karkisiyya'da iken İbn Abbas bana geldi ve dedi ki; Emiru'l-Müminin seni Rasulullah'ın koyduğu yere koyuyor. Cerîr dedi ki: Hz. Peygamber beni Yemen'e gönderdi; La ilahe illallah deyinceye kadar savaşıyordum. Bunu dedikleri zaman kanları ve malları haram olur. Ben la ilahe illallah diyenlerle savaşmam." Bu metne yakın bir haber, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde⁹² yer almıştır. Bu mevkuf rivayete göre Cerîr b. Abdillâh şöyle demiştir: "Rasulullah beni Yemen'e gönderdi. (Ben de) orada savaşıyor ve davet ediyordum (ed'ü). La ilahe illallah dedikleri zaman onların kanları ve malları size haram olur." Cerîr b. Abdillâh'ın hayatı, bu rivayet açısından önemli bir ipucu kazandırmıştır. Öyle görünmektedir ki o, Ali b. Ebî Talib'e biat almak üzere Muaviye ve Amr'a gittiğinde muhtemelen onlar, Cerîr'i ikna etmişler ve Ali b. Ebî Talib'i "la ilahe illallah" diyen Müslümanlarla

Nebeviyye, I, 86; Taberî, *Tarih*, I, 1763-1789.

⁸⁸ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, II, 2276.

⁸⁹ Belazûrî, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensâbü'l-Eşraf*, Süheyl Zekkar-Riyad Zirikî, Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Dirasat, Beyrut 1996, III, 991; İbn Kesîr, el-Bidaye, V, 77-9.

⁹⁰ Zehebî, II, 536.

⁹¹ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, II, 334.

⁹² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 482 (33109).

savaşmış olmakla suçlayarak haksız duruma düşürmüşlerdir. Bu rivayetin, Osman'ın şehid edilmesiyle de bağlantısı kurulabilir. Zira Ali b. Ebî Talib, Muaviye ve taraftarlarınca, halifeyi öldürmekle de suçlanmıştır.⁹³ Cerîr de rivayeti onlardan işitmiş olabilir. Çünkü Muaviye, Cerîr'in hadis öğrendiği ve kendisinden rivayette bulunduğu kimselerdendir.⁹⁴

10- Sehl b. Sa'd

Sehl b. Sa'd'den⁹⁵ gelen rivayetler iki türdür. Biri, Taberânî'nin *Mu'cemül-Kebîr*'inde⁹⁶ yer alır ve esas aldığımız metinle uyumludur. Diğeri ise, Hayber Savaşı öncesine atıfta bulunur. Ali b. Ebî Talib ile Hz. Peygamber'in yaptığı konuşmada geçer. Bu rivayete göre Hz. Peygamber, Ali'ye sancağı verince o, "Ey Allah'ın Rasülü ne üzerine savaşacağım (Âlâ mâzâ ükatilü)? " demiştir. Hz. Peygamber; " la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllah diye şehadet edinceye kadar onlarla savaş" cevabını vermiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ali'ye Hayber'de sancak verilmesini hikaye eden rivayetler, üç sahâbî tarafından bize aktarılmaktadır. Bunlar Ebû Hureyre, Sehl b. Sa'd ve Abdullah b. Büreyde'nin babası Büreyde b. el-Husayb'tır.

Büreyde, Bedir'den önce müslüman olmuştur.⁹⁷ Onun rivayetinde, sadece Hz. Peygamber'in sancağı Ali'ye verdiği nakledilmiştir.⁹⁸ Sehl b. Sa'd'ın rivayetinde ise: Hz. Peygamber'in sancağı vermesinden sonra Ali'nin "Ey Allah'ın Rasülü, onlar bizim gibi oluncaya kadar (mı) savaşacağım? (ükatilü hatta yekunu mislena) demesi üzerine Allah Rasülü: "Teenni ile git ve onların sahasına vardığında onları İslâma davet et. Onlara bu konuda, Allah'ın hakkı olarak ne gerektiğini haber ver. Valahi senin vasitanla Allah'ın onlardan bir kimseye hidayet vermesi kırmızı develerin senin olmasından daha hayırlıdır." şeklinde cevap vermiştir.⁹⁹ Bu olay, rivayetin sebab-i vürûdu olarak gösterilmiştir.¹⁰⁰ Ebû

⁹³ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzettin Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed eş-Şeyban el-Cezerî, *el-Kamil fi't-Tarih*, çev. Ahmed Ağrakça, İstanbul 1989, III, 285, 295, 370.

⁹⁴ Fayda, 411.

⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *Kitabül-Cerb ve't-Ta'dil*, IV, 198.

⁹⁶ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, VI, 5746.

⁹⁷ İbn Hacer, *Takrib*, 660.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 26; Buhârî, Cihad 121; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 35; Tirmizî, *Menakıb*, 20; İbn Mâce, *Mukaddime* 11.

⁹⁹ Buhârî, Cihad 143, Ashabü'n-Nebî 9; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe* 34.

Hüreyre'den gelen rivayette ise, sancağın Ali'ye verilmesi, konumuz olan rivayetin "risalet" ziyadesi ile birlikte yer almıştır.¹⁰¹ Metinler arası farklılıkların olduğu aşikârdır. Özellikle Sehl ile Ebû Hüreyre'nin rivayetleri, adeta birbirini nakzeder mahiyettedir. Sehl'in rivayetinde Ali'nin sorusuna Hz. Peygamber'in pek olumlu bakmadığı ve onlarla savaştan ziyade onların İslâma davetine önem verdiği görülmektedir. Bu anlayış Hz. Peygamber'in Hayber'deki uygulamasına da uygun düşmektedir. Zira Hayber'de Yahudilerle, müslüman oluncaya kadar savaşılması gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Hz. Peygamber, Hayber halkının tamamının canını bağışlamış ve gitmelerine izin vermiştir. Kalmak isteyenlerle de bir anlaşma yaparak varlıklarına hukukî bir statü kazandırmıştır.¹⁰² Vakanın tarihsel boyutu da göz önüne alındığında Ebû Hüreyre'den gelen ve bizim konumuz olan rivayetin de içinde bulunduğu metnin, bu şekliyle sorunlu olduğu anlaşılmaktadır.

11-Semura b. Cündeb

Semura, Uhud savaşına katılmış bir sahâbîdir.¹⁰³ Yalnızca Taberânî'nin eserinde¹⁰⁴ yer alan bu rivayet, esas aldığımız metinle uyum içindedir.

12- Belkın Kabilesinden Mübhem bir Ravî (Raculün min Belkın)

Beyhakî'de¹⁰⁵ ve Mervezî'de¹⁰⁶ bulunan bu rivayet, asıl metnimizi ihtiva etmektedir. Ancak ziyadeler itibariyle farklıdır. Rivayet şöyledir: Belkın'dan bir adamdan: "Rasülüllah Vadi'l-Kura'da at(ları) hazırlarken (ya'ridu) yanına gittim ve dedim ki: Ey Allahın Rasülü ne ile emrolundun? dedi ki: İnsanlarla, la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasulüllah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu dedikleri zaman kanlarını ve mallarını meşru gerekçeler müstesna korurlar. (Bundan son-

¹⁰⁰ İbn Hamza el-Huseynî, eş-Şerif İbrahim b. Muhammed b. Kemalüddin, *el-Beyan ve't-Tabsîl fî Esbabî Vürûd'l-Hadis*, el-Mektebü'l-İlmiyye, Beyrut 1982, I, 376.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, II, 384; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 33; Tayalisi, 244; Tahâvî, *Şerhü Meânî'l-Asâr*, III, 214.

¹⁰² Vakidî, *Meğâzî*, II, 633; İbn Hişam, I, 154; Hamidullah, "Hayber", *DİA*, İstanbul 1996.

¹⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 380; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 209; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, 129.

¹⁰⁴ Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, VII, 6461.

¹⁰⁵ Beyhakî, *Sünen*, VI, 336, *Şuabü'l-İman*, IV, 61 (43299).

¹⁰⁶ Mervezî, *Müsned*, thk. Salim Ahmed, Dârü'n-Neşr, Beyrut 1408, No: 156.

rası için) hesapları Allah'a aittir. Dedim ki: Ey Allah'ın Rasülü savaşacağımız bu kimseler kimlerdir? Dedi ki: onlar, Allah'ın gazabına uğrayan Yahudiler ve dalaletle düşmüş Hıristiyanlardır. Dedim ki: Ganimet konusunda ne dersin? Dedi ki : beşte biri Allah'ın, beşte dördü askerlerindir. Dedi ki: bir kimse bu konuda bir başkasından üstün(mü)dür. Dedi ki: hayır, elde ettiğin bir malda, müslüman kardeşinden daha çok hak sahibi değilsin. Mervezi'de bu rivayet;¹⁰⁷ “Belkın'dan bir adamdan, o da amcasının oğlundan” senediyle daha kısa bir metinle nakledilmiştir: “Rasülullah Vadi'l-Kura da iken yanına gittim ve dedim ki: Ey Allah'ın Rasülü, ne ile emrolundun? Dedi ki: İnsanlarla la ilahe illallah diyerek namazı kılıp zekatı verinceye kadar savaşmakla emrolundum. Sana göre (indeke) onlar kimlerdir. Dedi ki: Gazaba uğrayan Yahudilerdir.”

Rivayetin senet problemleri bir yana, h. 7. yılda gerçekleştirilen Vadi'l-Kura Savaşı'nda, Hayber'de olduğu gibi bu yöre halkıyla anlaşma yapılmıştır. Arazi vs. halkın elinde bırakılmış ve bu yöre halkı, Ömer dönemine kadar burada kalmışlardır.¹⁰⁸ Dolayısıyla yapılan bu savaşta, muhataplarla müslüman oluncaya dek savaşılması gibi bir durum sözkonusu değildir. Uygulama bakımından Hayber savaşıyla bir paralellik vardır. Bu durum, rivayetin anlaşılma şekline katkı sağlamaktadır. Rivayet, savaşın illetini bildirmeye yönelik bir niteliğe sahip değildir. Bu durum savaş veya askeri hareketler sonrası gelişmeler ve uygulamalar göz önüne alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Rivayet savaş esnasında yani savaş kararı alındıktan sonra söz konusu olmaktadır.

13-Abdullah b. Amr b. el-Âs

H. Peygamberle son üç yılda mülaki olan Abdullah b. Amr b. el-Âs'a atfedilen bu rivayet, sadece Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Evsat*'ında¹⁰⁹ yer alır. Rivayet Ömer'le Abdullah b. Amr b. el-As arasındaki bir diyalogda geçmektedir. Abdullah b. Amr b. el-Âs'dan: “Kûfe'de çok kötü işler yaygın hale geldi. Kûfe'nin hafızları (kurra) toplanıp Ömer'e gittiler. Ömer (Abdullah b. Amr'a) dedi ki: Ne yaptın ki Kûfe'nin hafızları

¹⁰⁷ Mervezi, No: 156.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, II, 208

¹⁰⁹ Taberânî, *Evsat*, VII, 6966; Fayda, Mustafa, “Abdullah b. Amr b. el-As”, *DİA*, İstanbul 1988.

bana kadar geldiler. Abdullah b. Amr b. el-Âs: “Onlar (arasın)da kötü işler zuhur etti.” diye cevap verdi. Ömer dedi ki: Allah aşkına (neşed-tüke’llahe) ey Abdullah b. Amr, işittiğin şeyde (fi emri sem’ike) emrolduğun üzere Allah’a itaat ediyor musun? Dedi ki: hayır. Peki gördüğün hususlarda (fe fi emri besarike)? Dedi ki: hayır. Bunun üzerine Ömer şöyle dedi: Bence gördüğün ve işittiğin işlerde doğru olmadığını (bilindiği halde) nasıl olur da Ümmet-i Muhammed’in işlerini, (buna göre) yürütürüm (ala mala testekimü lî aleyhi)? İnsalarla ilgili olarak bize düşen; Rasûlullah’ın şu söylediğidir: İnsanlarla la ilahe illallah diyerek namazı kılıp zekatı verinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yaptıkları zaman kanlarını ve mallarını meşru gerekçeler müstesna, benden korumuş olurlar. (Bundan sonrası için) hesapları Allah’a aittir.”

Rivayet, Ömer zamanında gündeme gelmiştir. Zira Kûfe, onun halifeliğinin beşinci yılında (h.17) kurulmuştur. Ancak yaşı tahminen yirmi iki, yirmi üç olan Abdullah’ın, bu dönemde görev aldığına ilişkin bir bilgiyi tespit edemedik. Onun sonraki dönemlerde kısa bir süre Kûfe valiliği yaptığını biliyoruz. Yine Muaviye döneminde, babasının ölümü üzerine kısa bir süre Mısır valiliği yaptığını da kaynaklarımızda görüyoruz.¹¹⁰ Ancak Ömer dönemi için böyle bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Ömer’in, halifeliğinin son yıllarında Kûfe konusunda sıkıntılar yaşadığı, Kûfelilerin sık sık şikâyetle bulduklarına dair haberler mevcuttur. Hatta bu şikâyetler üzerine Ömer, Kûfe valisi Ammar b. Yasir’i görevden almıştır.¹¹¹ Halife ile Ammar arasında bu muhtevada olmasa bile, sorunlara ilişkin bir konuşma kaynaklarda aktarılmaktadır. Dolayısıyla bu rivayette Abdullah b. Amr diye anlatılan kişi, Ammar b. Yasir olabilir. Rivayette de onun azlediliş nedenleri yorumlanmıştır. Rivayette geçen Ömer’in, Ömer b. Abdülaziz olması da mümkün değildir. Çünkü Abdullah b. Amr’ın vefat tarihi h.65 iken Ömer b. Abdülaziz h. 99-101 de hilafet makamına geçmiştir. Bu nedenle, ihtilatl bir rivayetle karşı karşıya bulunduğumuz anlaşılmaktadır.

¹¹⁰ Belazûrî, *Fütûbu’l-Buldan*, Beyrut 1986, s. 320.

¹¹¹ Taberî, *Tarib*, V, 130; İbnü’l-Esir, III, 25; Zehebî, *Siyeru’l-Âlami’n-Nübelâ*, I, 423.

14- Ebû Bekir es-Sıddik

Ebû Bekir'in, halife olduğu dönemde, zekât vermeyenlere karşı sert bir tavır aldığı bilinmektedir. Bu, savaşa bile yorumlanabilecek durum, sahâbe arasında tereddüte yol açmıştır. Bu varyantta, konumuz olan rivayet, Ebû Bekir tarafından delil olarak kullanılmıştır. Rivayet şöyledir: Enes b. Malik'ten: "Rasûlullah vefat edince Araplar irtidad ettiler. Ömer, Ebû Bekir'e: Araplarla nasıl savaşırsın?! (dedi). Ebû Bekir şöyle dedi: Rasûlullah şöyle buyurmuştur: "İnsanlarla la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasûlullah diyerek namazı kılıp zekatı verinceye dek savaşmakla emrolundum. Allah'a yemin olsun ki Rasûlullah'a vermiş oldukları bir keçi yavrusunu bile vermeyecek olsalar, buna karşılık onlarla savaşırım. Ömer dedi ki: Gördüm ki Allah, Ebû Bekir'in gönlüne savaşı sevdirmiş. Anladım ki o doğrudur." Hemen ifade edelim ki bu metni, Ebû Bekir'in delili olarak, böyle bir konuşmada takdim eden rivayetler, yalnızca Enes b. Malik'ten gelmektedir. Ebû Bekir'e nispet edilen diğer rivayetlerin bu bağlamla ilişkisi yoktur. Mesela Bezzar¹¹² sadece "İnsanlarla la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu dedikleri zaman kanlarını ve mallarını meşru gerekçeler müstesna, benden korurlar. (Bundan sonrası için) hesapları Allah'a aittir." şekliyle vermiştir. Ebû Ya'la ise tereddütlü davranmış ve İbn Ebî Semire'nin rivayetinde Ebû Bekir'e ait bir delil olduğu tasrihiyle Ömer'e nisbetle de kitabına almıştır.¹¹³ Ayrıca Ebû Ya'la'daki rivayette "Ebû Bekir'in gönlüne savaş sevdirilmiş" şeklinde değil de "Ebû Bekir karar verdi (azeme)." biçiminde gelmiştir. Bezzar ve Ebû Ya'la'nın yanı sıra Nesaî,¹¹⁴ İbn Huzeyme,¹¹⁵ Hakim,¹¹⁶ ve Beyhakî de¹¹⁷ bu rivayete kitaplarında yer vermişlerdir. Bu rivayetler, asıl aldığımız metinle uyum halindedir.

Bu rivayetin Ebû Bekir'e nispeti konusunda hemen bütün mü-

¹¹² Bezzar, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Ateki, *el-Babru'z-Zebbar* (Müsned), thk. Mahfuz Rahman, Müesseseti Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut 1988, s. 38.

¹¹³ Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali b. Müsenna, *Müsned-i Ebî Ya'la el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dârü's-Sikâfeti'l-Arabî, Beyrut 1992. I, 68.

¹¹⁴ Nesaî, Tahrîm I (3967), Cihad I (3092).

¹¹⁵ İbn Huzeyme, IV, 7 (2247).

¹¹⁶ Hâkim, *Müstedrek ale's-Sabîbayn*, I, 387.

¹¹⁷ Beyhakî, *Sünen*, VII, 4.

nekkidlerin itirazları söz konusudur. Darekutnî,¹¹⁸ Tirmizî, Nesaî¹¹⁹ bu rivayetin isnadındaki İmran b. Kattan'ı çok zayıf bir ravî olarak görmüşler ve rivayeti kabul etmemişlerdir. Bu itirazın geçerli olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira hem zekat vermeyenlerle savaş kararı alan hem de bu tavra mukabil bu muhtevadaki bir metni karşı delil olarak sunanın aynı kişi olması mümkün değildir. Dolayısıyla rivayetin bu haliyle Ebû Bekir'den gelmesi muhtemel gözükmemektedir.

15-Ömer b. el-Hattab

Rivayetimizin bağlantılı olduğu kişilerden biri de Ömer'dir. Önceki bölümde değindiğimiz üzere Ebû Bekir'in hilafeti döneminde zekat vermeyenlerle ilgili alınan karara Ömer karşı çıkmıştır. İtirazının gerekçesinde ise konumuz olan rivayet vardır. Ebû Hüreyre'den: "Allah Rasülü vefat ettikten sonra Ebû Bekir halife oldu. Ve Araplardan inkar eden inkar etti (kefera men kefera). Ömer, Ebû Bekr'e şöyle dedi: Allah Rasülü; "İnsanlarla, la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Kim, la ilahe illallah derse, malını ve canını (nefs) meşru gerekçeler müstesna korur. (Bundan sonrası için) hesabı Allah'a aittir." buyururken bu insanlarla nasıl savaşsın? Ebû Bekir şöyle dedi: Allah'a yemin olsun ki namazla zekatın arasını ayıranla savaşacağım. Zira zekat malın hakkıdır. Allaha yemin olsun ki Rasülüllah'a verdikleri bir keçi yavrusunu bile vermeyecek olsalar bunun için onlarla savaşırım. Ömer dedi ki: Vallahi gördüm ki Ebû Bekr'in kalbine savaş sevdirmiş. Gördüm ki o doğrudur."

Rivayetlerin çoğunda konumuz olan metin, Ömer'in Ebû Bekr'e bir karşı delili olarak zikredilmiştir. Bazı rivayetlerde Ömer'in, Ebû Bekr'in kararına itiraz ettiği; ancak bu itirazının gerekçesi olarak rivayetimizi zikretmediği görülür.¹²⁰ İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'inde geçen rivayette¹²¹ ise Ömer'in delili bambaşka bir rivayettir. Bu varyantta Ömer, "Kim la ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülüllah diye şehadet getirirse onun kanı ve malı meşru gerekçeler müstesna haram olur. (Bundan sonrası için) hesabı Allah'a aittir." demektedir. Farklı bir

¹¹⁸ Darekutnî, *İlel*, VII, 160.

¹¹⁹ Nesaî, Cihad 1.

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 11, II, 423; Nesaî, Tahrîm 1 (3969).

¹²¹ İbn Ebî Şeybe, VI, 482 (33110).

varyant da Ahmed b. Hanbel’de geçmektedir ki bu varyant ifade edeceğimiz çelişkiyi ortadan kaldırmakta ve bu tarihî vakayı vuzuha kavuşturmaktadır. Öncelikle çelişkiye tekrar işaret edelim. Ömer’in itirazında kullandığı hiç bir rivayette namaz ve zekât ziyadesi geçmezken, Ebû Bekr’in verdiği cevapta namazla zekatın birbirinden ayrılmasından bahsedilmektedir. Bu karşı cevapta zekâtın zikredilmesi belki doğal karşılanabilir. Zira sorun olan topluluk zekâta karşı bir duruş içindedir. Ancak namazın bu tartışmaya nereden konu olduğu bir soru işaretidir. Hâlbuki Ahmed b. Hanbel’de yer alan rivayet¹²² bu müşkülü halletmekte ve rivayetin muhtevasını mantıklı bir çerçeveye oturtmaktadır. Çünkü bu rivayette Ömer “Namaz kılan bu insanlarla nasıl savaşırsın” diye karşı çıkmış Ebû Bekir de “Namazla zekâtın arasını ayıranlarla savaşırm” diye cevap vermiştir. Bize göre; böylece soru-cevap arasındaki mantikî uyum sağlanmış olmaktadır. Bununla birlikte İbn Ebî Şeybe rivayeti de kabul edilebilir. Diğer rivayetler esas alınırca bu durumda Ebû Bekir’in cevabıyla Ömer’in itirazı arasında bağlantı kurmak güçleşmektedir.

Bu noktada çalışmamızın konusu olan rivayetin, zekât vermeyenlerle mücadele konusunda geçmediğini söyleyebiliriz. Öyle sanıyoruz ki sonraki dönemlerde Ömer’in itirazındaki mahiyete tercüman olmak için, onun itirazının hikmetini! izah sadedinde rivayete girmiş olabilir. Hadisenin tek kanaldan aktarılması, doğru şeklin tespitini zorlaştırmaktadır. Ayrıca bu vakanın erken dönem kaynaklarında örneğin Hemmam b. Münebbih’in *Sabifesinde* yer almaması da dikkat çekicidir.

Rivayetin Tarihî Süreçte Anlaşılması

Buraya kadar, makale konusu seçtiğimiz metnin, rivayet şekillerini sunmaya çalıştık. Ayrıca bazı ravilerin hayatlarından yola çıkarak, rivayetler arası ilintileri tespit etmeye gayret ettik. Rivayetin zahirinden hareketle, tarihsel tespitine ilişkin öngörülerde bulunduk. Bu bölümde ise rivayetin hadis şarihlerince ve fakihlerce anlaşılma istikametine işaret edeceğiz.

¹²² Ahmed b. Hanbel, II, 528-9.

İsnad zincirinden hareketle, hadisin sıhhati hakkında karar verme geleneği, bu rivayette de görülmüş, rivayetin sübütundan hareketle metin tahlili yapılmıştır. Bazı şarihlerce Kur'an ve tarihsel bağlam sorunları tevil edilmeye çalışılmıştır. Rivayetimiz, hadis şerhlerinde iki kategoride yer almıştır. İlkinde, rivayetin makaleye esas aldığı varyantı vardır. Bunlar, ziyadeler dikkate alınarak yorumlanmıştır. İkincisinde ise Ebû Bekir ile Ömer arasında zekat vermeyenlere ilişkin geçen diyalog bağlamında ele alınmıştır. Diğer varyantlar, bu iki versiyona havale edilmek suretiyle değerlendirilmiştir.

Sened problemleri olmakla birlikte, konu edindiğimiz rivayetin Sahih olduğu ortak bir kanaattir. Rivayet, hadis bilginlerince, farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Bu durum, fakihlerin rivayetleri anlama tarzına etki etmiştir. Muhaddislerin hadislere ilişkin fikhî kategorizasyonda bulunmaları, sonraki dönem fakihlerinin şartlanmalarına ve tarihî karşılığı olmayan faraziyelerin oluşmasına da neden olmuştur. Örneğin, rivayetimizden hareketle namazı terkedenden cezalandırılmaları veya savaşın muhatabı olmaları gündeme gelebilmiştir. Tarihte böyle bir konu, hiç bir zaman savaş konusu olmamışken ifade ettiğimiz olgu nedeniyle fıkıh literatüründe bir alan oluşmuştur.

Konuyla ilgili rivayetler, rivayetin anlaşılmasını etkileyen on altı farklı metinle bizlere ulaşmıştır. Konumuz olan metne göre ziyadeli olan varyantlar, her birinde tek kanaldan aktarılmıştır. Örnek olarak rivayetle ilgili, ayet ziyadeli gelen varyantlarda, hadisle birlikte üç farklı ayet zikredilmekte ve her biri de “fert hadis” olarak nakledilmektedir. Bu ziyadelerin, metnin yorumlanması olduğu kanaatine yol açmaktadır. Yine sebep-i vürûd olarak görülebilecek birkaç versiyon da aynı şekilde teferrütle bizlere intikal etmiştir. Olayların tarihsel vukuu dikkate alındığında rivayetin anlaşılma şekliyle çelişkiler algılanmaktadır. Bu durum, bizim mezkur fert haberlerle ilgili ihtiyatımıza menşe teşkil etmektedir. Bu da rivayetin, o olayların anlatımına bir yorum olarak ilave (ıdrac) edildiğini düşündürmektedir. Aynı vakaların farklı varyantlarında, konumuz olan rivayetin zikredilmemesi de bu yorumu haklı çıkarır gözükmektedir.

“İnsanlarla, la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu dedikleri zaman, canlarını ve mallarını meşru gerekçeler

müstesna benden korurlar” rivayetiyle ilgili kaynaklarımız, “tevhid” lafzından sonra bazı rivayetlerde “risalet,” “namaz,” “zekat,” “kıble,” “kestiklerimizin yenilmesi” gibi ziyadeleri, hadisin aslından kabul etmiştir. Bu tabirleri, ila-i kelimetullahı izah eden ifadeler olarak görmüştür. Bunların her birinden ayrı fikhî hükümlere ulaşmıştır. Rivayetin izahına; metindeki “emrolundum” (ümirtü) ifadesi ile başlanmış, burada emredenin Allah olduğu belirtilmiştir.¹²³ Bu yorumun uzantısı olarak, Nesai ve Taberânî’de “bana vahyolundu” kalıbıyla aktarılan rivayete¹²⁴ tekrar atıfta bulunmak yerinde olacaktır. Bu varyant “acaba bu rivayet; savaşa ilk defa izin verilmesini mi hikaye etmektedir?” sorusunu hatıra getirmektedir. Ancak savaşa izin veren ayetin içeriği, bu rivayeti savaşın sebebini belirten bir haber olarak değerlendirmemizi mümkün kılmıyor. Mamafih ayette; “kendileriyle savaşılana savaş için izin verildi”¹²⁵ denilerek savaşın sebebini saldırı olduğunu ifade etmektedir.

Rasülullah’a emredenin Allah olduğu tespiti yapıldıktan sonra şarihler, “savaşmak”(ükatile) lafzı üzerine eğilmişlerdir. Savaşma (ükâtıl) ile öldürme (ektulu) arasındaki farka işaret edilmiştir¹²⁶ Rivayetin fıkhi yorumu da yapılmıştır. Örneğin Nevevî,¹²⁷ bu rivayetten hareketle, namazı terkedenin cezasını ölüm olarak takdir ederken, İbn Dakik el-İd, savaş (kıtal) ile öldürme (katl) arasındaki anlam farkını vurgulayarak kıtalın mübah olmasının katlin mübah olmasını gerektirmeyeceğini dile getirmiş ve kıtalde müşareketin varlığına dikkat çekmiştir. Ramazan el-Butî ise, rivayetin geneli kapsadığını düşünmüştür. Butî’ye göre rivayet, tarih boyunca yanlış değerlendirilmiş ve anlaşılma sorunu hal-dilememiştir. Ona göre, buradaki müşareket nedeniyle rivayette anlatılmak istenen şudur; “karşı taraftan bir saldırı olursa, savaşmakla

¹²³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I,75; Tibî, Şerafüddin Huseyin b. Muhammed b. Abdillâh, *Şerbu't-Tibî (el-Kaşif an Hakâikü's-Sünen*, Karaçi 1413, I, 129, No: 12; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, II, 126.

¹²⁴ Nesai, Tahrîm 1 (3978); Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, I, 594.

¹²⁵ Hac 22/39

¹²⁶ Kadı İyaz, Ebû'l-Fadl İyaz b. Musa, *İkmâlül-Müslim bi Fevâid-i Müslim*, thk. Yahya İsmail, Dârü'l-Vefâ, Beyrut 1997, I, 242; Şankitî, Muhammed el-Hıdır, *Kevserü'l-Menî ed-Derârî fi Keşfi Habaya Sabihî'l-Bubârî*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1995, II, 52.

¹²⁷ Nevevî, Muhyiddin Übey Zekerîyya Yahya b. Şerif, *Şerhu Sabih-i Müslim*, Dârü'l-Fıkr, Beyrut ty. I, 200.

emrolundum.” Araplarda müşareket ancak ikinci kişinin harekete geçmesiyle gerçekleşir. Yani Butî’ye göre; bizimle savaşlarsa savaşmak bir vazifedir. Butî, bu rivayetten hareketle, savaş sebebinin “küfür” olduğunu söylemek genel esaslara aykırıdır, der.

Değerlendirme

Hadis şerhlerinde, metinde geçen ve Hz. Peygamber’in kendileriyle savaşmakla emrolunduğu “İnsanlar” (en-Nas) ile kastedilenin kimler olduğu hususunda farklı mülahazalar vardır. Tîbî, buradaki lafzın umumi olduğunu ifade ederken, Şankıtî, kâfirlerin tümüne yönelik olan bu hükmün, cizye ayetiyle (Tevbe 29) mensuh olabileceğini belirtmiştir.¹²⁸ Sindî de buradaki hükmün ya cizye ayetinden önceki döneme ya da özel bir topluluğa hamledilmesi gerektiğinden hareketle, özel topluluk için Arap müşriklerini işaret etmiştir.¹²⁹ Yalnızca “tevhid” şartının zikredildiği rivayetlerde “insanlar” dan maksadın; müşrikler olduğu kanaati üzerinde durulmuştur.¹³⁰ Buhârî’de geçen rivayette, Tevbe Suresi 5. ayetin, rivayetin ardından zikredilmesi bu yorumda etkili olmuştur diyebiliriz. Nesaî’deki “müşrikler” ifadesinin yer aldığı rivayet de buna destek olarak gösterilmiştir.¹³¹ Hattabî, bu ve benzeri farklılıkların menşinde bulunan ziyadeli ve ziyadesiz lafızların yer aldığı tüm rivayetlerin Sahih olduğundan hareketle, buradaki sorunun izalesi için; ihtilafın zaman farkından kaynaklandığını belirtmiş ve bu muvacehede ziyadesiz rivayetlerin İslâmın ilk dönemlerine, ziyadeli olan ise ilerleyen yıllara ait olduğunu, dolayısıyla her hangi bir tenakuzun söz konusu olmadığını belirtmiştir.¹³² Hattabî, İslâm’ın ilk dönemlerinde, rivayetin işaret ettiği anlamda bir savaşın söz konusu olmadığını göz ardı etmiştir. İlk dönemden kasıt, hicretten sonra savaşlı yılların başlangıcıysa, bu dönemin sonraki savaşlardan farkını iktiza ettire-

¹²⁸ Tîbî, I, 129; Şankıtî, II, 53.

¹²⁹ Sindî, Ebû'l-Hasen el-Hanefî, *Şerbu Sünen-i İbn Mâce el-Kazvîni*, Dârü'l-Hıyel, Beyrut ty. I, 37.

¹³⁰ Azim Âbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emir Ali, *Avnül-Mabûd*, Beyrut 1982, IV, 414.

¹³¹ Kastallanî, Ebû'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-Sâri li Şerbi Sabîbi Bubârî (ve bi Hâmişîbi Şerbu'n-Nevevi ala Sabîbi Müslim)*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995, I, 108.

¹³² Hattabî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, *İ'lâmü'l-Hadis fi Şerbi Sabîbi'l-Bubârî*, thk. Muhammed b. Saîd, Merkezi Turasi'l-İslâmî, Mekke 1988, I, 158.

cek bilgiye sahip değiliz. Kaldı ki, Müslümanlar hem müşriklerle hem de Ehl-i Kitapla muhatap durumdaydılar. Rivayette belirtilen, Hz. Peygamberin kendileriyle savaşmakla emrolunduğu kimselerin, özel bir grup olarak müşrikler olduğu kanaati bugün de paylaşılmaktadır.¹³³

Bazı rivayetlerde kelime-i tevhid şartıyla birlikte risalet de zikredildiği için ehl-i kitap olan kimseler de bu rivayetin kapsamına, savaşılacak muhatap olarak alınmıştır.¹³⁴ Fakat bu yorumun cizye ayeti¹³⁵ ile çelişmesi, yorumlanmasını gerektirmiştir. Buna ilişkin Aynî, “*cizye, kıtalin önünde yer alır ve cizyeden amaç insanların İslâma zorlanmasıdır*” demektedir. Dolayısıyla “sebebin sebebi sebeptir” anlayışıyla, bu çelişkiyi izah etmeye çalışmıştır. Lakin tarihte cizye, vatandaş olmanın bir gereği olarak tahsil edildiği için bunu, İslâm’a zorlamanın bir vasıtası olarak telakki etmek tercihe şayan güzükmemektedir. Zira müslüman olanlar da kendilerine göre vergi vermektedirler. Bu uygulama günümüz devlet anlayışlarında da mevcuttur.

İbn Hacer ise, cizye ayetinin bu uygulamayı nesh etmiş olabileceğini belirtmektedir.¹³⁶ Doğrusu bir çok rivayette savaşın muhatabı olarak ehl-i kitap, Hz. Peygamber’e nispet edilerek aktarılmıştır.¹³⁷ Yine bu rivayetin Hayber, Vadi’l-Kura ve Tebuk Gazveleriyle bağlantılı nakledildiği varyantlar¹³⁸ göz önüne alınırsa, belirli bir topluluğa tahsisini düşündürecek verileri bulmak biraz zorlaşmaktadır.

Hadis literatürümüzde rivayetin yorumu, ziyadeler nedeniyle bir adım daha ileri götürülmüş ve Müslümanlar da rivayetin kapsamı içine alınmıştır. Namaz, zekat, kibleye dönme gibi ziyadeli varyantların, müslüman olup da salih amel işlemeyenler hakkında varid olduğu yönünde bir kanaate ulaşılmıştır. Bazı şarihlerce Müslüman olduğu halde ibadetler konusunda ihmalkâr davrananların bu rivayetin mucibince kıtalin muhatabı olacakları ileri sürülmüştür.¹³⁹ Kanaatimizce bu anla-

¹³³ Kapar, Mehmet Ali, *Hz. Mubammedin Müşriklerle Mündasebetleri*, Esra Yayınları, İstanbul 1993, s. 153.

¹³⁴ Aynî, *Umdetü’l-Karî*, I, 178. Kastallanî, *İrşâdü’s-Sârî*, I, 108.

¹³⁵ Tevbe 7/29.

¹³⁶ İbn Hacer, *Fetbu’l-Bârî*, I, 75-76.

¹³⁷ Beyhakî, *Sünen*, VI, 336, *Şuabü’l-İman*, IV, 61 (43299); Mervezi, *Müsned*, No: 156.

¹³⁸ Müslim, *Fezâilü’s-Sahâbe* 34; Ahmed b. Hanbel, V, 333.

¹³⁹ Aynî, *Umdetü’l-Karî*, I, 179; Kadı İyaz, I, 242; Nevevî, I, 201.

yışın temelinde, Ebû Bekir'in zekat vermeyenlere karşı takındığı tavrın önemli tesiri vardır. Nitekim, İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir'in nass ile savaş kararı verdiğini, onun bu nassı zikretmeye gerek duymadığını dile getirmiştir,¹⁴⁰ Ebû Bekir'in tavrını izah etmede benzer yaklaşımı, başka şarihlerde de görmek mümkündür.¹⁴¹ Örneğin İmam Şafii, namaz kılmayanların cezasını, Ebû Bekir'in zekat vermeyenlerle mücadelesine kıyaslamışken¹⁴² sonraları bu kanaate delil olarak, İbn Ömer'e nispet edilen "namaz ve zekat" ziyadeli varyant kullanılmıştır.

Ebû Davud da bu rivayetin dinde büyük bir asıl olduğunu ifade ettikten sonra mürtedleri ikiye ayırmıştır: Biri, peygamberlik iddiasında bulunanlara tabi olanlar, diğeri ise namazla zekatın arasını ayıranlardır. Bu ikinci sınıfa Ebû Davud, ehl-i bağy demiş ve genel olarak bunların mürtedler içinde sayılması gerektiğini belirtmiştir. Ömer'in, hadisin zahirine dikkat ettiğini, sonunu ve şartlarını göz önüne almadığını belirterek onun rivayeti anlayamadığını ima etmiştir. Hatta o bu vaka-dan hareketle, namazdan imtina eden kimsenin savaşa muhatap olacağını ifade etmiştir. Ancak onlara kafir denemeyeceğini buradaki irtidatın lügat anlamında bir irtidat olduğunu belirtmiştir.¹⁴³

Rivayetimizi yorumlayan bilginlerinden biri de Vehbe Zuhaylî'dir. Rivayetin genel esaslar çerçevesinde tevilinin zorluğunu gören Zuhaylî, "müttefekun aleyh" olan bu rivayetin anlam sorununu aşmak için rivayetin tersten bir mantıkla okunmasını önermiştir. Hadisin kiminle savaşılacağını değil kiminle savaşılmayacağını belirtmek için varid olduğunu beyan etmiştir. Zuhaylî, bu rivayetki "insanlar" ifadesi ile müşriklerin kastedildiği üzerine ittifak olduğunu vurguladıktan sonra, buradaki savaşın müşriklerin saldırısından dolayı vaki olabileceğini söylemiştir. Lakin onların ya İslâm ya ölüm tercihi ile karşı karşıya kalmalarını tasrih etmemiştir. O bu kanaati benimser gözükmektedir.

Rivayet, bir başka veçhesiyle münafıklarla bağlantılı olarak zikredilmiştir. Hz. Peygamber münafıklardan birinin öldürülmesi için izin

¹⁴⁰ İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir, *Ârizatü'l-Abvezî bi Şerhi Sabîbi't-Tirmizî*, Dârü Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty. X, 73.

¹⁴¹ Kadî İyaz, I, 244; Tibî, I, 130; İbn Hacer, *Fetbu'l-Bârî*, I, 497, XII, 275.

¹⁴² Şafii, *el-Ümm*, I, 291.

¹⁴³ Ebû Davud, Zekât 1.

isteyenlere, bu rivayetle mukabele etmiştir. Onlardan nehyolunduğunu bildirecek olumsuz yanıt vermiştir.¹⁴⁴ Rivayette “Meşru gerekçeler müstesna”¹⁴⁵ (illâ bi-hakkiha) diye tercüme edilen kısım, bazı şarihlerce had cezaları olarak açıklanırken,¹⁴⁶ Kadı İyaz “İslâmla alakalı olan her şey” diye izah etmiştir.¹⁴⁷

Çalışmanın ana konusu olan rivayet, muhtevastındaki ziyadeye göre fıkıh literatürüne farklı bablar altında girmiştir. Şöyle ki: a) Cihad bablarında: Cihadın nasıl, niçin yapılacağına ve mahiyetine ilişkin mütalalarda delil olarak kullanılmıştır.¹⁴⁸ b) İman bablarında: Kişi ne ile müslüman olur başlığı olarak kullanılmış, ayrıca imanın ancak şahadet lafzıyla sabit olabileceğini izahta gündeme gelmiştir.¹⁴⁹ c) Mürtedin hükmü babında, “zındık” diye de isimlendirilen mürtedlerin cezası hakkındaki mütalalarda kullanılmıştır.¹⁵⁰ d) Zekat vermeyenin hükmü babında, zekatın vücûbiyyetine inanan ancak vermekten imtina edenler hakkında verilecek hükmün müzakeresi sadedinde zikredilmiştir.¹⁵¹ e) Namaz kılmayanın hükmü babında, İbn Kayyim ve İbn Kudame, rivayetimizin ziyadesiz versiyonunu, namazı terkedenin öldürülemeyeceğinin delili olarak zikretmektedir.¹⁵²

Rivayetin anlaşılmasında “en-Nas” ifadesinin değerlendirilmesi önemlidir. Hadis şarihleri, bu durumun farkında olarak savaşın hedef kitlesi üzerinde durmuşlardır. Bu paralelde Hz. Peygamber’in “savaş-

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 8-9; İbn Ebî Şeybe, VI, 480 (Cihad 94); Nesâi, Tahrim 1 (3981).

¹⁴⁵ “İllâ bi-hakkiha” ifadesinin tercümesini Bünyamin Erul’dan aldık. Bkz. Erul, Bünyamin, *Sabâbenin Sümmet Anlatışı*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 90.

¹⁴⁶ Şankitî, II, 54.

¹⁴⁷ Kadı İyaz, I, 245.

¹⁴⁸ Gumarî, Ebû'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. Sıddık, *el-Hidaye fî Tabrici Ebâdisi'l-Bidâye*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1987, VI, 21-46, No: 1046.

¹⁴⁹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Muballâ*, Dârü'l-Fıkr, Beyrut ty. I, 3, 28; Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, No: 90, 125; İbn Kudame, Ebû Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğnî*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty. X, 88.

¹⁵⁰ Mağravî, I, 252.

¹⁵¹ Gumarî, V, 18-19, No: 717. İbn Kudame, II, 332; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdülaziz Ali, *et-Tabkik fî Mesâilü'l-Hulaf*, thk. Abdülmütî Emin Kaleci, Dimeşk 1998, V, 1210; İbn Hazm, II, 201; Tahâvî, *Şerhu Müşkilü'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvutî, Müessesetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1994, XV, 82, 92, No: 5861, 5851, 8851.

¹⁵² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitabü's-Salat ve Hükmü Tarikibi*, thk. Teysir Zaim, el-Mektebü'l-İslâmi, Beyrut 1985; İbn Kudame, II, 298; Şafîi, *el-Ümm*, III, cz. 4/170, cz. 6/4; İbn Abdü'l-Berr, *Tembid*, IV, 231, 240-241.

makla emrolundum” dediği insanların müşrikler olduğu kanaati, Nesaî ve Ahmed b. Hanbel’deki rivayetlerle ön plana çıkmıştır. Ancak ziyadeli rivayetler ve Hayber, Vadi’l-Kura, Tebük gibi seferler nedeniyle; risaleti kabul etmedikleri için ehl-i kitap ve ibadet etmedikleri için Müslümanlar da “en-Nas” kavramına dahil edilmiştir.¹⁵³ Böylece rivayetin çekim alanında üç sınıf ortaya çıkmaktadır. Bunlar müşrikler, ehl-i kitap ve Müslümanlardır. Bunlardan müşriklerle tevhid, ehl-i kitapla risalet, Müslümanlarla ise taatler noktasında mukatele söz konusu olabilmektedir.

Doğrusu rivayetin anlaşılması, İbn Hacer gibi şarihlerin yaptığı üzere Kur’an ve tarihî vakalarla karşılaştırılması ile mümkün olabilir. Rivayetin Kur’an’la testindeki problemlere Buhârî şarihi İbn Hacer tarafından işaret edilmiş, Kur’an’a arzıyla ortaya çıkan çelişkiler öncelikle nesh teorisiyle aşılmaya çalışılmıştır.¹⁵⁴ Dolayısıyla daha sonra nazil olan ayetlerin bu rivayeti neshederek hükmünü kaldırdığı söylenmiştir. Sonuçta bir yönüyle rivayetin bugünkü pratik değerinin ortadan kalktığı neticesi ortaya çıkmıştır. Bu kanaate göre; üzerinde çalıştığımız bu rivayet, hadis olarak sabit, işaret ettiği hüküm itibariyle mensuh bir rivayettir.

İnsanlarla kastedilen şayet müşrikler ise, Bu üzerinde düşünülmeğe değer bir yorumdur. Tevbe Suresi 5. ayet bu rivayetin genel anlamına uygun bir içeriğe sahiptir. “*Haram aylar çıkınca bu Allah’a ortak koşanları artık bulduğumuz yerde öldürün. Onları yakalayıp hapsedin. Her gözetleme yerinde onları gözetin. Eğer tevbe ederler, namazı kılıp zekatı da verirlerse kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edendir.*” Ziyadelerle aktarılan rivayetlerin de bu ayetle hadisin yorumlanmasından ibaret olduğu düşünülebilir. Rivayetin özel bir topluluk hakkında varid olduğu yorumu da, müşrikler içinden anlaşmayı bozanlar olarak anlaşılırsa isabetli bir yorum gibi gözükmemektedir: Rivayetten hareketle bu yorumu tam olarak doğrulayacak veriye sahip değiliz. Böylesine özel bir topluluk o dönemde ya ehl-i kitap’tan veya müşriklerden bir grup olabilir. Bu özel topluluğun müşrikler olması daha

¹⁵³ İbn Hacer, *Fetbu’l-Bâri*, VI, 112

¹⁵⁴ İbn Hacer, *Fetbu’l-Bâri*, VI, 113.

muhtemeldir. Ancak bu savaşımın başlangıcı ve sonu ile ilgili bir çerçevenin olması gerekir. İncancından dolayı insanlarla savaşmak, İslâm'ın genel kuralları ve Kur'an'ın ilkeleri ile bağdaşmaz. Tevbe sure-si bu konuyla ilgili çerçeveyi çizmiştir. Anlaşmayı bozup Müslümanlara savaş ilan eden müşrikler için başka seçenek kalmamıştır.

Rivayette geçen insanlarla muradın, yorumlanan şekliyle sadece ehl-i kitap olduğu düşünülürse, bu tevili zor bir yaklaşımdır. Zira Yahudi ve Hıristiyanlarla yapılan savaşlar, Müslüman olmadıkları için değil düşmanca tutumlarından dolayı gerçekleşmiştir. Bu savaşlardan örneğin Hayber'de ve Vadi'l-Kura'da, Hz. Peygamber savaşan Yahudilerin o bölgeyi terk etmelerini istemiş, halkı bağışlamış ve kalmak isteyenlerle anlaşmalar imzalamıştır. Hal böyleyken böyle bir rivayetin yukarıdaki şekliyle anlaşılması, hem Kur'anî ilkelerle hem de Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla çelişmektedir. Ancak savaş için Müslümanları karşısına almış olanlarla savaşın sınırlarını belirleyen bir rivayet olarak anlaşılması rivayetin anlaşılma sorununu çözmektedir.

İbn Hacer, metnin anlaşılmasındaki sorunları aşma adına rivayete zikredilen “tevhid,” “namaz,” “zekat,” “kibleye dönme,” “kestiklerimizin yenilmesi” gibi unsurların ilâ-yi kelimetullah kavramını yorumlayan tabirler olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla amacın hakimiyet tesis etmek olduğunu söylemiştir. Ancak İbn Hacer, bu görüşü nakzeden yorumlar yapmaktadır. Örneğin onun bu rivayetten hareketle namaz kılmayanın had cezası ile cezalandırılması görüşünü benimsemesi, ilâ-yi kelimetullah yorumunu da ortadan kaldırmaktadır. Ziyadelerin, rivayetin merkezindeki tevhid ifadesinin yorumlanması sonucu olduğu yönündeki kanaatimizi belirtmiştik. Özellikle Enes'ten gelen ziyadelerin mevkuf varyantlarına işaret etmiştik. Bu ziyadelerden biri “kestiklerimizi yeyinceye kadar” idi. Tarihte ehl-i kitabın ya da müşriklerin Müslümanların kestiklerine karşı bir tavır içinde olduklarına ilişkin bir bilgiye sahip değiliz. Kaldı ki ehl-i kitabın kestiklerinin yenilmesinde sakınca yoktur. Ayrıca bu muhtevadan Müslümanlar aleyhine bir hüküm çıkarılması pek mümkün değildir.

Ebû Bekir'le Ömer arasındaki soruna gelince, bu olayda geçen diyalogun mahiyeti konusunda aktarılan rivayetler, ilgili bölümde işlenmiştir. Bizim kanaatimiz, bu diyalogda konumuzla alakalı rivayetin

geçmediği yönündedir. Aksi halde rivayetin makul bir metin olarak görülmesi zorlaşmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in siyaseten ulaştığı bu karara, Ömer'in devlet başkanının kararına saygı bağlamında onay verdiğini söyleyebiliriz. Zira Ömer kendi hilafeti döneminde, bu uygulamayla muhatap olanlara, kaybettiklerini iade etmiş, itibarlarını eski konumlarına kavuşturmuştur.¹⁵⁵ Ayrıca Ebû Bekir'in zekat vermeyenlerle savaş kararı noktasında katl ile kıtal ayrımının önemli olduğu kanaatindeyiz. Burada kıtal ile maksad mücadele olabilir; ama bu tam olarak Hz. Ebû Bekir'in tavrını izah etmez. Yine zekat vermeyen grubun kimliği ve Hz. Ebû Bekir'in bunlarla yaptığı mücadelenin mahiyetine ilişkin kapalılık önemlidir. Bu konulara dair tarihsel verilerin azlığı, sağlıklı değerlendirmeleri güçleştirmektedir.

Kur'an, insanların inançlarından dolayı savaşla muhatap olmaları gibi bir durumu onaylamamakta ve savaşın gerekçesi olarak meşruiyet şartını öngörmektedir. Tarihsel vakalar da bu tasvire uygun olarak cereyan etmiştir. Bedir'de Uhut'ta Hendek'te zaten müşriklerle bir savaş ortamı mevcuttu. Bu savaşların nedeni, müşriklerin dinleri değil, ayetlerde işaret edildiği üzere, savaş şartlarının söz konusu olmasıdır. İfade edildiği üzere konumuz olan rivayet, ehl-i kitapla bağlantılı olarak da zikredilmekteydi. Hayber, Vadi'l-Kura, Tebük gibi seferler Hz. Peygamber'in ehl-i kitaba yönelik olarak gerçekleştirdiği hareketlerdi. Bu savaşlardan hiç birinde insanlar mutlak iman etmekle karşı karşıya bırakılmamıştır. Üstelik bu seferler, muhatap konumunda olan bu toplulukların düşmanca tutumları nedeniyle gerçekleştirilmişti. Öyle ki bu toplulukların tavırları; müşriklerle iş birliği yapmak, Rasülullah'a suikast ve anlaşmalara ihanet noktasına varmıştı.¹⁵⁶ Hal böyle olunca Hz. Peygamber, bu düşmanca tutumlara mukabil, savaş da dahil olmak üzere bir takım önlemler almıştır. Dolayısıyla onların inançlarından dolayı onlarla savaşmamıştır. Böyle bir anlayış cizye ayetine de muhalif olurdu.

Cerir b. Abdillah'tan gelen mevkuf rivayet ve onun İbn Abbas'a "Rasülullah beni Yemen'e gönderdi. (Ben de) orada savaşıyor ve davet

¹⁵⁵ İbn Abd'l-Berr, *Tembid*, IV, 232.

¹⁵⁶ İbn Hişam, III, 225.

ediyordum (ed'û). La ilahe illallah dedikleri zaman onların kanları ve malları size haram olur.” şeklinde cevap vermesi, Ali'ye katılması yönündeki talepleri reddettikten sonra “ben la ilahe illallah diyenlerle savaşmam” demesi, bu ve benzeri rivayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği noktasında önemli bir istikamet vermektedir.

Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki rivayet, savaş sebepleriyle ilişkili değil savaşın kuralları ile ilgilidir. Her savaş öncesi hatırlatılan bir prensip olup, savaş esnasında şehadet getiren kişinin, kanının haram olduğunu ifade etmektedir. Savaş sosyal şartlar içinde nedensel zemini bulduktan sonra bu hüküm gündeme gelmektedir. “İnsanlar” ifadesi düşman konumunda olan savaşçılar olarak anlaşılmalıdır.

Sonuç

“İnsanlarla la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum...” rivayetiyle ilgili olarak yapmış olduğumuz bu çalışmada şu neticelere ulaşılmıştır:

Bu rivayet, hadis literatürümüzde hemen hemen bütün kaynaklarda farklı şekillerde de olsa yer almıştır. Bu durum rivayetin sabit olduğunu gösterir. Rivayetin vürûd tarihi, risaletin son üç yılı içerisinde olabilir. Rivayet bu dönemin savaşları öncesinde dile getirilmiş olabilir. İşaret edilen tarihsel vakalar bunu göstermektedir.

Bu rivayetin namaz, zekât, kible, kestiklerimizin yenilmesi ve Saffat, Fetih, Ğaşiye Surelerinden ayetlerle ziyadeli olarak aktarılan varyantlarının tamamı teferrüdle rivayet edilmiştir. Bu da rivayetteki ziyadelerin ravilere ait yorumlar olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Özellikle Ğaşiye Suresi'nin son ayetleriyle gelen varyant, rivayetin anlaşılma şekliyle çelişki içindedir. Zira bu ayetlerde Hz.Peygamber'e “*Sen onlar üzerinde bir zorlayıcı değilsin*” denilmektedir. Bu ayetle uyarılan Hz. Peygamber'in “*İnsanlarla müslüman oluncaya kadar savaşmakla emrolunduğu*”nu söylemesi mümkün değildir. Ancak rivayeti “savaş esnasında müslüman olan bir kişinin öldürülmemesi gerektiği” şeklinde anlarsak ziyadeli kısım, anlam kazanabilmektedir.

Bu rivayet, Vadi'l-Kura, Hayber, Tebük gibi gazvelerle bağlantılı olarak zikredilmiştir. Tarihsel süreçte rivayetin anlaşılma şekli, bu savaşlar sonucunda ortaya konan uygulamalarla bağdaşmamaktadır.

Tüm rivayetlerdeki ortak nokta; makale konumuz olan rivayet olup, metnin anlaşılma problemlerine neden olan ziyadeler, teferrüdle aktarılmıştır. Bununla birlikte rivayetlerin savaşlar esnasında söylenmiş olması, savaşın nereye kadar devam edeceğinin sınırını belirleme bağlamında zikredilmiş olduğu fikrini güçlendirmektedir. Bu rivayetin Ebû Bekir'e nispetle aktarılması bütün münekkidlerce hatalı kabul edilmiştir.

Ömer'e atfen onun Ebû Bekir'e karşı itirazının delili olarak yer alan rivayetler, yalnızca Ebû Hüreyre'den gelmektedir. Diğer varyantlar göz önüne alındığında konumuz olan rivayetin zekat vermeyenlerle savaş kararına itiraz bağlamında Ömer tarafından delil olarak kullanılmasının zor bir ihtimal olduğu sonucuna varılmıştır. Ömer'in itirazı vakidir. Ancak bu itirazın, "namaz kılan bu insanlarla nasıl savaşırın" şeklinde olması daha makul görünmektedir. Böyle söylediğine dair rivayet kabul edilirse Ebû Bekir'in "namaz ile zekatın arasını ayıranlarla savaşırım" cevabı anlamlı olabilir.

Bu rivayet, tarihsel bağlamından bağımsız anlaşılmıştır. Bu durum İbn Hacer tarafından da dile getirilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma neticesinde bizde oluşan kanaat, birçok tarikten gelen bu rivayetin mutlaka bir aslının olduğu yönündedir. Rivayette geçen "insanlar" genel bir ifadedir. Bununla müşriklerin kastedilmiş olması makuldür. Rivayet, Tevbe Suresi 5. ayetle muhteva olarak uyumlu bir görünüme sahiptir.

Bu rivayetin, savaş öncesinde söylenmiş olduğuna dair verileri de göz önünde bulundurarak şu tespit yapılabilir: Reel şartlarda meşru gerekçelerle başlamış bir savaşta, düşman tarafından bir kişi, la ilahe illallah derse, savaşın o şahıs özelinde bitirilmesi gerekir.

Kaynaklar

Ali b. Hucr, *Hadisü Ali b. Hucr an İsmail b. Cafer el-Medenî*, thk. Ömer b. Refud es-Süfyanî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1988.

Aliyyü'l-Kârî, Nurettin Ali b. Sultan b. Muhammed el-Herevî, *Şerhu Müsned i Ebi Hanife*, thk. Halil Muhiddin, Dârü Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Aynî, Bedruddin, Ebû Muhammed b. Ahmed b. Musa, *Umdetü'l-Kârî Şerhu*

- Sabîbî'l-Buhârî*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty.
- Azim Âbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emir Ali, *Avnü'l-Ma'bûd*, Beyrut 1982.
- Belazûrî, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensâbü'l-Eşraf*, Süheyl Zekkar-Riyad Ziriklî, Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Dirasat, Beyrut 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Kitabu Süneni'l-Kübrâ (ve fihi zeylühü el-Cevberü'n-Nakry li İbn et-Türkmani)*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1356.
- Bezzar, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Atekî, *el-Babru'z-Zebbar* (Müsned), thk. Mahfuz Rahman, Müesseseti Ulûmi'l-Kur'an , Beyrut 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü's-Sabîb*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Canan, İbrahim, "Enes", *DİA*, İstanbul 1995.
- Cevherî, Ebû'l-Kasım Abdurrahman İbn Abdillâh b. Muhammed, *Müsnedü'l-Muvatta*, Dârü Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1987.
- Çakan, İ. Lütfi, "Abdullah İbn Abbas", *DİA*, İstanbul 1988.
- Darimî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Abdurrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Demircan, Adnan, *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, Esra Yayınları, İstanbul 1996.
- Ebû Saîd Ziyad A'rabî, Ahmed b. Muhammed b. Ziyad b. el-Arabî, *Kitabü'l-Mu'cem*, thk. Ahmed b. Meyrin, Mektebü'l-Kevser, Riyad 1992.
- Ebû Yal'la, Ahmed b. Ali b. Müsenna, *Müsned-i Ebi Ya'la el-Mevsûlî*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dârü's-Sikâfeti'l-Arabî, Beyrut 1992.
- Erul, Bünyamin, *Sabâbenin Sünnet Anlayışı*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Amr b. el-As", *DİA*, İstanbul 1988.
- Fayda, Mustafa, "Cerîr b. Abdillâh", *DİA*, İstanbul 1993.
- Gumarî, Ebû'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. Sıddık, *el-Hidaye fi Tabrici Ebâdisi'l-Bidâye*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1987.
- Hâkim, Ebû Abdillâh en-Neysabûrî, *Müstedrek ale's-Sabîbayn*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ty.

- Hamidullah, "Hayber", *DİA*, İstanbul 1996.
- Hatib el-Bağdadî, *Tarih-u Bağdat*, Beyrut ty. XII, 201.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, *İlâmü'l-Hadis fi Şerhi Sabîbi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Saîd, Merkezi Turası'l-İslâmî, Mekke 1988.
- Hemmam b. Münebbih, *Sabîfetü Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hüreyre*, thk. Rıfat Fevzi Abdülmuttalib, Mektebetü Hanefi, Kahire 1975, s. 175.
- Heysemî, Nurettin Ali b. Ebû Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1986.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr, *el-Müsned*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Haydarabad 1963.
- İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed, *et-Tembîd li ma fî'l-Muvatta-i mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, thk. Muhammed Taib, Mektebü's-Sevadî, Cidde 1974.
- İbn Carûd, Hafız Ebû Abdullah b. Carûd, (307), *el-Münteka mine's-Sünneti'l-Müsnedeti an -Rasülillab*, thk. Abdullah Ömer el-Barrudî, Dârü'l-Cinan, Beyrut 1988.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman, *Kitabü'l-Cerb ve't-Ta'dil*, Dârü Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah İbn Muhammed, *el-Kitabu'l-Musannef fî'l-Ebâdisi ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübî's-Sikafe, Beyrut 1989.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali, *Takrîbü't-Tebzîb*, thk. Abdülvahhab Abdülatif, Beyrut 1995.
- İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sabîbi'l-Buhârî*, Dârü'l-Marife, Beyrut ty.
- İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty.
- İbn Hamza el-Huseynî, eş-Şerif İbrahim b. Muhammed b. Kemalüddin, *el-Beyan ve't-Tabsîl fî Esbabî Vürüdü'l-Hadis*, el-Mektebü'l-İlmiyye, Beyrut 1982.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Muballâ*, Dârü'l-Fikr, Beyrut ty.

- İbn Hibban, Muhammed b. Ahmed Ebû Hatim el-Büstî, *el-A'yân bi Tertibi Sabîb-i İbn Hibban*, (İbn Beleban tertibiyle) hzr. Kemal Yusuf el-Hun, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İbn Hüzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Hüzeyme es-Sülemî, *Sabîb-i İbn Hüzeyme*, thk. M. Mustafa el-A'zamî, Mekteb-i İslâmî, Beyrut 1996.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *Kitabü's-Salat ve Hükmü Tarikiba*, thk. Teysir Zaim, el-Mektebül'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- İbn Kesîr, el-Kureşî ed-Dimeşkî, *Tefsiru'l-Kur'anî'l-Azîm*, thk. Hüseyin b. İbrahim Zehran, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992.
- İbn Kudame, Ebû Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğnî*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdullah, *el-Meârif*, çev. Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul ty.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İbn Mende, Muhammed b. İshak b. Yahya, *Kitabu'l-İman*, thk. Ali b. Muhammed b. Nasır, Dâru İhyai Tûrasi'l-Arabî, Medine 1981.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sad b. Müni' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dârü't-Tûrasi'l-Arabî, Beyrut ty.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir, *Ârizatü'l-Abvezî bi Şerbi Sabîbi't-Tirmizî*, Dârü Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdülaziz Ali, *et-Tabkik fî Mesâilil-Hulaf*, thk. Abdülmutî Emin Kaleci, Dimeşk 1998.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzettin Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed eş-Şeyban el-Cezerî, *el-Kamil fi't-Tarih*, çev. Ahmed Ağrakça, İstanbul 1989.
- İbnü'l-Mukrî, Muhammed b. İbrahim b. Ali b. Asım b. Zazan el-İsbahânî, *el-Mu'cem*, thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Sa'd, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998.
- Kadı İyaz, Ebû'l-Fadl İyaz b. Musa, *İkmâlü'l-Müslim bi Fevâid-i Müslim*, thk. Yahya İsmail, Dârü'l-Vefâ, Beyrut 1997.
- Kandemir, Yaşar, "Cabir b. Abdillâh", *DİA*, İstanbul 1992, s. 167.
- Kapar, Mehmet Ali, *Hiz. Muhammedin Müşriklerle Mündasebetleri*, Esra Yayınla-

- rı, İstanbul 1993.
- Kastallanî, Ebû'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed , *İrşâdüs-Sârî li Şerhi Sabîbi Bubârî (ve bi Hâmişibi Şerbu'n-Nevevî ala Sabîbi Müslim)*, Dârü'l-Fıkr, Beyrut 1995.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılabları*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1995.
- Mağravî, Muhammed Abdurrahman, *Fetbu'l-Berr fi Tertibi'l-Fıkhî li Tembîdi İbn Abdî'l-Berr*, Riyad 1996.
- Mervezi, *Müsned*, thk. Salim Ahmed, Dârü'n-Neşr, Beyrut 1408.
- Nesaî, Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nevevî, Muhyiddin Übey Zekerriyya Yahya b. Şerif, *Şerbu Sabîbi Müslim*, Dârü'l-Fıkr, Beyrut ty.
- Rabî' b. Habib, b. Amr el-Ezdî, *el-Câmiü's-Sabîb Müsnedi'r-Rabî' b. Habib*, thk. Muhammed İdris ve Asur b. Yusuf, Dârü'l-Hikme, Beyrut 1995.
- Sakallı, Talat, "Ebû Salih" , *DİA*, İstanbul 1994.
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, DİB. Yayınları, Ankara 1991.
- Sindî, Ebû'l-Hasen el-Hanefî, *Şerbu Sünen-i İbn Mâce el-Kazvîni*, Dârü'l-Hıyel, Beyrut ty.
- Şafî, *Sünen*, thk. Halil İbrahim Molla Hatır, Beyrut 1989.
- Şankitî, Muhammed el-Hıdır, *Kevserü'l-Menî ed-Derarî fi Keşfi Habaya Sabîbi'l-Bubârî*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cem'l-Evsat*, thk. Mahmut Tahhan, Mektebü'l-Meârif, Riyad ty.
- Taberânî, *Mu'cemül-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, by. ty.
- Taberî, Ebû Cafer, *Taribu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Dârü'l-Fıkr, Beyrut 1987.
- Taberî, İbn Cerîr, *Câmiü'l-Beyan an Te'vilî'l-Kur'an*, Dârü'l-Fıkr, Beyrut 1995.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame b. Abdülmelik el-Ezdî, *Şerbu Meâni'l-Âsar*, thk. Muhammed Zehra en-Neccar, Dârü Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Tahâvî, *Şerbu Müşkili'l-Âsar*, thk. Şuayb el-Arnavutî, Müessesetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1994.

- Tayalisî, Süleyman b. Davud b. el-Carud el-Farisî, *Müsnedi Ebî Davud et-Tayalisî*, Haydarabad 1321.
- Tîbî, Şerafüddin Huseyin b. Muhammed b. Abdillâh, *Şerbu't-Tîbî (el-Kaşif an Hakâikü's-Sünen)*, Karaçi 1413.
- Toksarı, Ali, "Humeyd", *DİA*, İstanbul 1996.
- Uğur, Mücteba, "Ebû Seleme", *DİA*, İstanbul 1994.
- Vakidî, Muhammed b. Ömer, *Kitabü'l-Meğâzî*, thk. M. Jones, Beyrut 1966; İbn Hişam, *Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhafız Şelebî, Dârü'l-Hayr, Dımeşk 1992.
- Zehebî, Muhammed b. Osman, Tecridü *Esmâ's-Sahâbe*, Beyrut ty.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvutî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1982.